Waardestellend onderzoek naar kazernegebouwen 1-6, 7-9, 13 en 22

Voormalige Kolonel Palmkazerne te Crailo

CRIMSON, 2020

Waardestellend onderzoek naar
kazernegebouwen 1-6, 7-9, 13 en 22

Voormalige Kolonel Palmkazerne te Crailo

CRIMSON, juni 2020

Gebouw 3

Inhoud

5 ..... Inleiding

11 ..... Cultuurhistorische context

27 ..... Stedenbouwkundige context

39 ..... Architectuurhistorische context

48 ..... Objectenanalyse:
49 ..... Gebouw 1-6
72 ..... Gebouw 7
87 ..... Gebouw 8
91 ..... Gebouw 9
95 ..... Gebouw 13
123 ..... Gebouw 22

135 ..... Conclusies en aanbevelingen

161 ..... Bronnen

166 ..... Colofon

Entree gebouw 1

Inleiding

Crimson Historians and Urbanists is door CRK&E van de gemeente Gooise Meren gevraagd om een waardestellend onderzoek te doen naar zes objecten op het voormalige Kolonel Palmkazerneterrein te Crailo met de gebouwnummers 1-6, 7, 8, 9, 13 en 22. Voor dit omvangrijke gebied wordt door de samenwerkende gemeenten Gooische Meren, Laren en Hilversum een ontwikkelscenario voorbereid waarbij het voormalige militaire terrein in de toekomst wordt getransformeerd tot woongebied. Een en ander is verbeeld in het recentelijk vastgestelde stedenbouwkundig- en landschapsplan Crailo. Het behoud van de cultuurhistorische beeldkwaliteit van het terrein en opstallen vormt het uitgangspunt binnen de planontwikkeling.

Ter voorbereiding op deze voorgenomen herontwikkeling is in 2019 een cultuurhistorisch onderzoek verricht naar het Crailo-terrein door Arcadis en in datzelfde jaar onderzocht Monumenten Advies Bureau de gebouwen op hun monumentale kwaliteiten. Uit dat laatste onderzoek bleek dat een aantal gebouwen op het voormalige kazerneterrein een hoge monumentwaarde vertegenwoordigt. Dit betreft de panden met de nummers 1-6, 8, 9, 13, en 22. In dit rapport zijn de monumentale panden echter niet op onderdelen gewaardeerd.

Het voor u liggende onderzoek biedt dieper inzicht in de monumentale waarden van de genoemde panden en geeft de bandbreedte aan voor de eventuele ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden van deze gebouwen.[1] Bij gebouw 13 en gebouw 22 speelt de aanvullende vraag of slechts een gedeeltelijke handhaving van de objecten tot de mogelijkheden hoort, zonder dat daarbij de beeldkwaliteit van het gehele gebouwensemble verloren gaat. Er is binnen dit onderzoek, in overleg met de opdrachtgever, ook voor gekozen om gebouw 7 op te nemen in de reeks te bestuderen gebouwen. Vanwege de compleetheid van

1) Als gevolg van de landelijke beperkingen met betrekking tot het Covid 19-virus was archiefbezoek niet mogelijk. De nationale en lokale archieven waren gedurende periode van het onderzoek niet toegankelijk. Het aantal raadpleegbare bronnen was daarmee beperkt, maar mede dankzij de onderzoeken van MAB en Arcadis en inspanningen van de opdrachtgever was er desondanks voldoende materiaal beschikbaar om tot dit advies te komen. Waar additioneel onderzoek nodig is om tot een gerichte uitspraak over een onderdeel te komen zal dit in de tekst worden aangegeven.

de eerdergenoemde onderzoeken van MAB en Arcadis wordt in dit verdiepende onderzoek uitsluitend gefocust op de stedenbouwkundige setting en architectuur- en bouwgeschiedenis.

Het voor u liggende onderzoek is als volgt opgebouwd:

- *Cultuurhistorische context*
  In dit hoofdstuk wordt een beknopte algemene samenvatting van de cultuurhistorische context waarbinnen de Palmkazerne tot stand is gekomen, de rol van A.G.M. Boost daarin en de bewoningsgeschiedenis van de Palmkazerne sinds de oprichting ervan.

- *Stedenbouwkundige context*
  Vervolgens wordt ingezoomd op de stedenbouwkundige setting van de gebouwen op het terrein van de Kolonel Palmkazerne en aandacht besteed aan de ruimtelijke configuratie van het zogenaamde Boost-systeem.

- Architectuurhistorische context
  In dit deel van het onderzoek wordt de architectuur van de gebouwen op het kazerneterrein in algemene zin stilistisch geduid en geplaatst binnen een bredere architectuurhistorische context.

- *Objectenanalyse*
  In het vierde deel van deze studie worden de afzonderlijke objecten beschreven en geanalyseerd. Centraal in deze onderdelen staat het ontwerp van het gebouw in relatie tot de oorspronkelijke functie en het ontwerpconcept dat daaraan ten grondslag lag. Daarnaast wordt ingegaan op de constructiemethode, de plattegronden en de gekozen materialisering. Per gebouw wordt daarna op beknopte wijze in kaart gebracht welke bouwkundige wijzigingen (op het niveau van gebouwdelen) zich hebben voorgedaan in, om en aan het gebouw en wat is het effect geweest op de ruimtelijke en esthetische kwaliteit van het object.

- *Conclusies en aanbevelingen*
  Ten slotte wordt in het laatste deel van deze studie zowel in algemene zin als per afzonderlijk object op beknopte wijze vastgesteld wat de ruimtelijke en monumentale kwaliteiten zijn. In het verlengde daarvan volgen er een aantal algemene aanbevelingen/spelregels in hoofdlijnen over hoe in de toekomst om te gaan met de eventuele bouwkundige wijzigingen in, aan en om de gebouwen en het ensemble als geheel. De conclusies en aanbevelingen worden in een reeks tekeningen gevisualiseerd.

Crimson Historians and Urbanists, Juni 2020

A1
Amersfoortsestraatweg
Koekoeklaan
Anne Franklaan
BUSSUM
9
8
7
6
5
4
13
3
2
1
22
1-6 - Legeringsgebouwen (1939)
7 - Privaatgebouw/badhuis (1939)
8 - Rijwielstalling (1940-1944)
9 - Transformatorhuisje (1939)
13 - Keuken- en badhuisgebouw (1950)
22 - Loods/museumgebouw (1940-1944)
100 m
N
2019
(bron: Google Earth)

Oranje Nassaukazerne (1814) in Amsterdam, prent uit 1825 (Eduard van Dishoeck)

Chassékazerne (1899) in Breda (Collectie Gemeente Breda)

Cultuurhistorische context

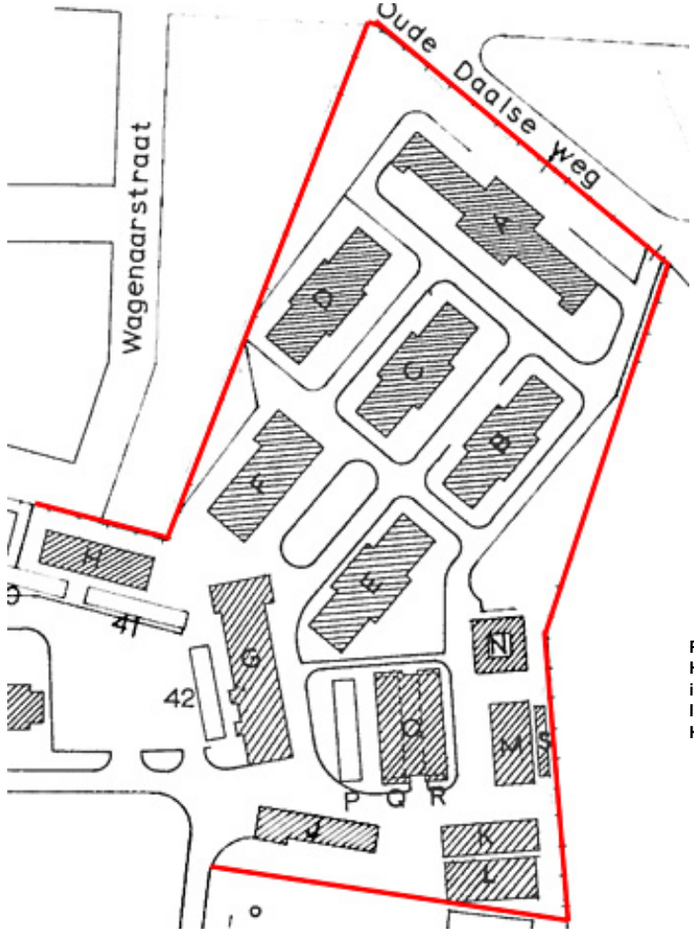
Ontwikkeling van de Nederlandse kazernebouw

Van kazernebouw in Europa is pas sprake sinds de zeventiende eeuw, toen voor het eerst specifiek voor het onderbrengen van troepen gebouwd werd. Daarvoor werden militairen ondergebracht in grote leegstaande gebouwen als kerken en kloosters. Vroegste voorbeelden komen uit het Frankrijk van Lodewijk XIV, die opdracht gaf aan vestingbouwer en architect Sébastian le Prestre de Vauban voor het ontwerp van een kazerne. Le Prestre de Vauban ontwierp een standaardkazerne die invloedrijk bleef tot in de negentiende eeuw.[2] Het betrof een lineair verzamelgebouw, opgebroken in blokken voor slaapzalen, eetzalen, toiletten, keukens en officiersvertrekken. In Nederland is de Oranje Nassaukazerne (1814) in Amsterdam een goed voorbeeld van dit bouwtype. Pas in de negentiende eeuw werd het langgerekte model van Vauban vervangen door een nieuw blokvormige kazerne met binnenplaats. Door de slechte hygiënische toestand in deze gesloten bouwwerken werden ze al snel afgelost door een nieuw type lineair gebouw met achtergelegen vleugels, beter bekend als het 'Type du Genie'.[3] Een Nederlands voorbeeld hiervan is de Chassékazerne (1899) in Breda.

De Europese kazernebouw hield lang vast aan het idee van een verzamelgebouw. Alle functies dienden onder hetzelfde dak ondergebracht te worden. Door nieuwe ideeën over hygiëne bleek dit gebouwtype vanaf de twintigste eeuw echter onhoudbaar. Om voldoende licht en lucht in de kazernegebouwen te krijgen, alsmede verspreiding van ziektes te voorkomen werden vernieuwingen in de ziekenhuisbouw overgenomen in de militaire architectuur. Belangrijkste ontwikkeling was het scheiden van verschillende afdelingen, vaak in een eigen vleugel of gebouw. Dit leidde op den duur tot een paviljoenopzet, waarbij volumes

2) Michiel Kruidenier, **Militair Erfgoed. Categoriaal onderzoek wederopbouw 1940-1965** (Zeist 2007) 10.

3) Crimson Architectural Historians, **De Constant Rebecque Kazerne. Cultuurhistorische van de kazerne als stedenbouwkundig ensemble** (Rotterdam 2010) 10-11.

Plattegrond van de Prins Hendrikkazerne (1911) in Nijmegen (Nederlands Instituut voor Militaire Historie)

los van elkaar werden gebouwd.[4] Vroege voorbeelden van de paviljoenopzet in de kazernebouw in Nederland waren de Prins Hendrikkazerne (1911) in Nijmegen en de Kromhoutkazerne (1913) in Utrecht. De verschillende volumes voor wachtgebouwen, legeringsgebouwen, kantines, privaat- en lesgebouwen werden gesitueerd rond een centrale appelplaats. Het bleek een geslaagde vernieuwing, want de paviljoenopzet met een centraal gelegen opening bleef de standaard.

4) Kruidenier, **Militair Erfgoed**, 10.

Johan van den Kornputkazerne (1939) in Steenwijk (Defensiekrant 02, Ministerie van Defensie)

Poortgebouw van de Engelbrecht van Nassaukazerne (1939) in Roosendaal (Nationaal Instituut voor Militaire Historie)

Ook de zogenaamde Boostkazernes, waaronder de Kolonel Palmkazerne waarover straks uitgebreid meer, volgden de trend van de paviljoenopzet. Bovendien werd voor de bouw van de Boostkazernes voor het eerst gebruik gemaakt van een standaardmodel. Deze standaardisatie was een vooruitstrevende en belangrijke ontwikkeling in de Nederlandse kazernebouw. In veel van de Boostkazernes verschafte een poortgebouw, vaak in dezelfde kenmerkende stijl als de kazernegebouwen, toegang tot een ruime appelplaats. Rond deze centrale verzamelplaats werden in architectonische en stedenbouwkundige overeenkomst de legerings-, privaat-, opslaggebouwen, officiersvertrekken, kantines en technische ruimten gesitueerd. Onder meer door hun grote aantal, verspreiding en bijdrage aan de standaardisatie van kazernebouw hebben de Boostkazerne een belangrijke plaats in de ontwikkeling van de Nederlandse militaire architectuur.

A.G.M. Boost en de ontstaansgeschiedenis Kolonel Palmkazerne

De bouw van de Kolonel Palmkazerne hing nauw samen met de vooroorlogse geschiedenis van de Nederlandse militaire mobilisatie. Het tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal gebleven Nederland was in militair opzicht ver achteropgeraakt bij andere grote Europese naties. Toen de spanningen in de jaren dertig tussen verschillende mogendheden weer opliepen besloop ook binnen de Nederlandse regering de angst voor een invasie van het eigen grondgebied. In allerijl dienden de Nederlandse krijgsmachten gemoderniseerd en uitgebreid te worden. Onderdeel daarvan was de aanpassing van de Dienstplichtwet in 1938. De wet voorzag in een langere dienstplicht (5,5 naar 11 maanden) en vergroting van de troepenmacht (19.500 naar 32.000), waardoor de legeringscapaciteit drie keer groter diende te worden.[5] Bijgevolg was de noodzaak voor de bouw van een reeks kazernes, voornamelijk langs de landsgrenzen. Om daadkrachtig te werken werd de aanbesteding binnen de krijgsmacht gehouden en werd genieofficier A.G.M. (Auguste) Boost (1900-1985) de opdracht gegeven voor het ontwerp van verschillende grens- en regimentskazernes. Boost, die geen officiële opleiding tot architect had genoten, had met de marechausseekazerne (1929) in Zwolle al bewezen voortvarend te kunnen werken. Aangezien de kazernes binnen anderhalf jaar gereed dienden te zijn had Boost een half jaar om de ontwerpen voor de nieuwe kazernes op te stellen.

5) Crimson, **Constant Rebecque Kazerne**, 13.

In Haarlem wordt een affiche opgeplakt voor de 'Algemeene Mobilisatie', 28 augustus 1939 (Noord-Hollands Archief)

Marechausseekazerne (1929) in Zwolle, van Auguste Boost (Nationaal Archief)

De opdracht van Boost bestond uit het ontwerpen van een standaardmodel voor twee typen kazernes. Langs de grens moesten kazernes verrijzen voor de huisvesting van een grensbataljon, bestaande uit drie compagnieën van elk 150 manschappen. Voor deze variant bedacht Boost een kazerne met poortgebouw, appelplaats en een drietal legeringsgebouwen, één voor iedere compagnie. Dit standaardmodel voor een grensbataljonkazerne droegen de naam 'Boost I'. Er zijn uiteindelijk twaalf van deze kazernes langs de Nederlandse grenzen gerealiseerd. Naast de huisvesting van de grensbataljons was er onderdak nodig voor de grotere regimenten. Voor de regimenten werden aparte kazernes van het type 'Boost II' ontworpen, overigens in architectonische overeenstemming met de bataljonkazernes. Een regiment bestond uit twee bataljons en had daardoor zes logiesgebouwen nodig.[6] Anders dan de bataljonkazernes representeerden de

6) Ibidem, 14-16.

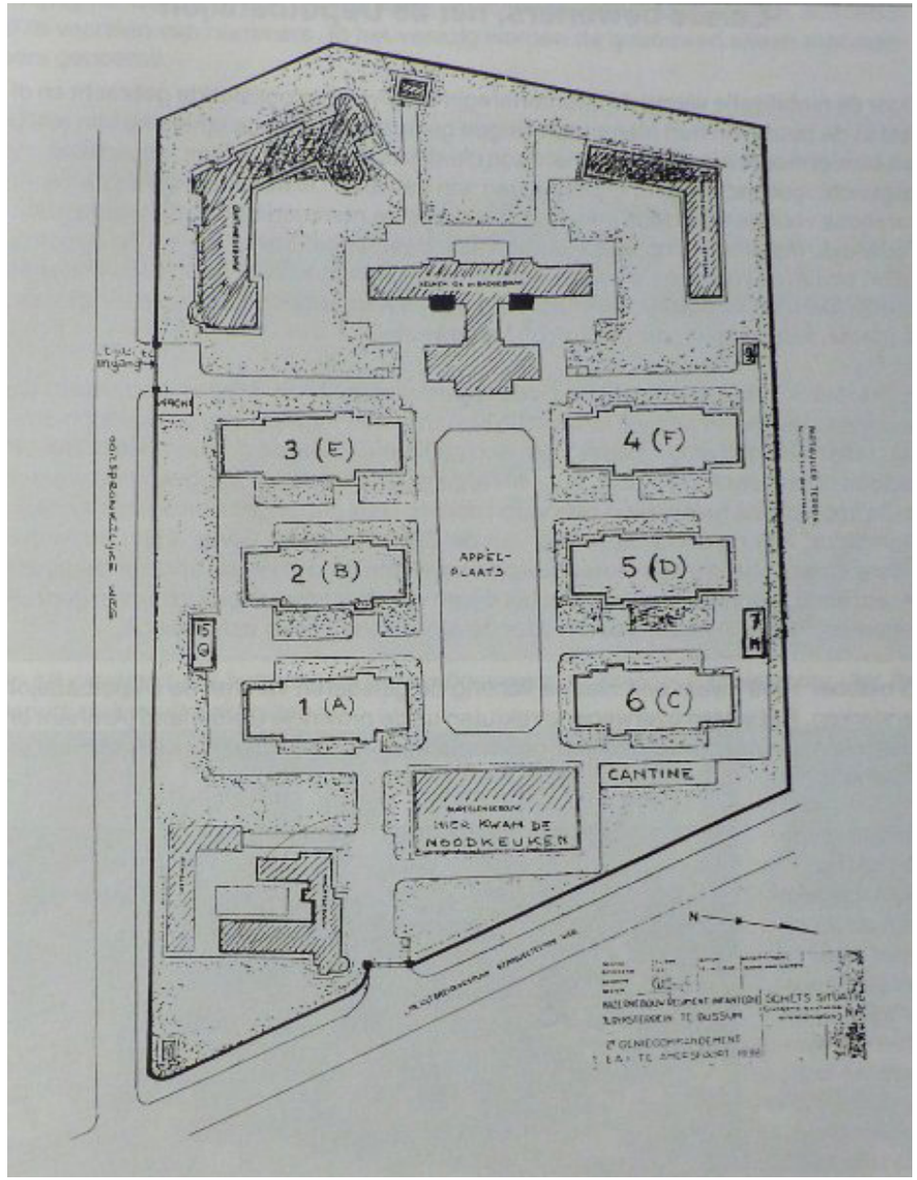

Bouw van de Generaal Bonskazerne in Grave, 1939 (Defensiekrant 02, Ministerie van Defensie)

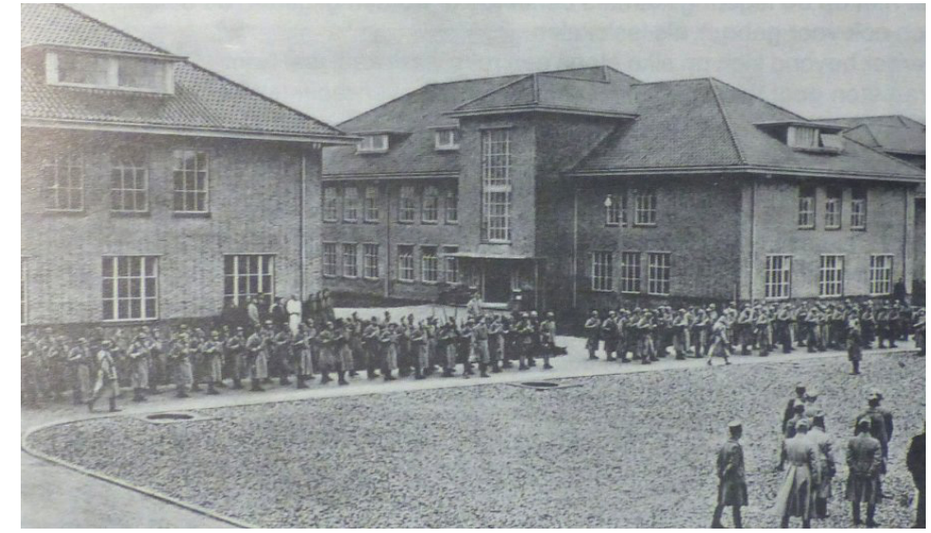
regimentskazernes, zoals de Kolonel Palmkazerne, geen afsluitend of defensief karakter. De functie was meer gestoeld op het simpelweg onderbrengen van troepen en hadden een minder gesloten signatuur. Op de prominente kop van de appelplaats, waar de bataljonkazernes een poortgebouw bezaten, kregen de regimentskazernes een groot keukengebouw. Opvallend is het ontbreken van poortgebouwen bij de vier regimentskazernes die gebouwd werden in Ede, Bussum, Grave en Weert.

Een van de regimentskazernes werd gepland in gemeente Bussum, een plaats die al sinds het einde van de achttiende eeuw militaire bezetting kende. Met de oorlogsdreiging en mobilisatie in de jaren dertig moest er een regiment gelegerd worden. Voor de bouw van de nieuwe kazerne viel het oog van het Ministerie van Defensie op een stuk grond in eigen bezit. Dit pioniersterrein aan de rand van Bussum werd al gebruikt door het in Laren gelegerde Kaderbataljon. De keuze voor het stuk grond had eveneens een strategische reden. Doordat het binnen de Nieuwe Hollandse Waterlinie lag konden de gelegerde militairen direct bijstaan

Oorspronkelijke opzet Kolonel Palmkazerne in 1938, alleen de niet-gearceerde gebouwen werden in 1939 opgeleverd (B.C. Cats, 50 jaar Palmkazerne)

Op 18 november 1939 arriveren de eerste bewoners van de Kolonel Palmkazerne (B.C. Cats, 50 jaar Palmkazerne)

in de verdediging van de stellingen.[7] Op 18 mei 1938 werd een bouwvergunning aangevraagd bij de gemeente Bussum voor de bouw van de kazerne. Zowel de bewoners van villa's langs de Amersfoortsestraatweg als de 'Vrienden van het Gooisch Natuurreservaat' tekenden bezwaar aan tegen de aanvraag. Door het Ministerie van Defensie werd echter uitgesproken dat het landsbelang zwaarder telde dan de lokale bezwaren.[8] Op 15 juni 1938 werd de vergunning vergeven en kon worden gestart met de bouw. In oktober 1939 werden de eerste gebouwen van de kazerne al betrokken door het 8e Depotbataljon onder commando van de reserve-majoor J. G. A. van der Upwich.[9] Het betroffen zes legeringsgebouwen en twee privaatgebouwen. De legeringsgebouwen bezaten eigen eetzalen en waslokalen, een noviteit in de kazernebouw. Het geplande keukengebouw zou later worden aangebouwd, maar op de beoogde plaats werd al wel een stookkelder met schoorstenen opgeleverd die de verwarming van het gehele complex voorzag.

7) B. C. Cats, **Kolonel Palmkazerne 50 jaar** (Bussum 1989) 5-6.

8) Cats, **Kolonel Palmkazerne 50 jaar**, 6.

9) Ibidem, 13-15.

Gebruiksgeschiedenis Kolonel Palmkazerne

Aanvankelijk bood de Kolonel Palmkazerne onderdak aan zeshonderd militairen. Elk legeringsgebouw huisvestte honderd man, waarvan de twee grootste gebouwen gereserveerd waren voor de specialistencompagnies. Nadat de kazerne slechts zeven maanden in gebruik was vielen Duitse troepen binnen, capituleerde Nederland en werd de militairen opgedragen de wapenen neer te leggen. Zoals veel militaire infrastructuur viel ook Palmkazerne in handen van de bezetter en werden er Duitse soldaten gelegerd. Tijdens de oorlogsjaren speelde de kazerne een belangrijke rol in het op transport stellen van Nederlandse krijgsgevangenen naar Duitse kampen. Met de verhuizing naar Hilversum van de hoogste Duitse militair in Nederland, generaal Friedrich Christiansen, werd de nabijgelegen Palmkazerne gebruikt voor het onderbrengen van verbindingstroepen, verantwoordelijk voor de communicatie.[10] Het was in deze periode dat enkele Duitse aanpassingen en toevoegingen zijn gedaan aan het kazernecomplex. Zo werd het huidige wachtgebouwtje (17) bij de ingang gebouwd en verrezen enkelen opslagplaatsen.[11] Het betroffen vooral uit simpel metselwerk opgetrokken loodsen, garages en magazijnen. Tegen het einde van de oorlog, op 25 november 1944, voerden de geallieerde luchtmacht bombardementen uit op de kazernegebouwen. Op legeringsgebouw 4 na werden alle gebouwen zwaar beschadigd. Op 21 maart 1945 werd Bussum en de Palmkazerne nogmaals door bombardementen getroffen. De twee bombardementen zorgden ervoor dat de kazerne nagenoeg volledig verwoest uit de oorlog kwam.[12]

Door de naoorlogse schaarste in bouwmaterialen kon pas tegen het einde van de jaren veertig grootschalige herstelwerkzaamheden plaatsvinden. Legeringsgebouw 3 was zo sterk beschadigd dat het geheel opnieuw opgebouwd diende te worden. Na de eerste werkzaamheden stonden beschikbaar; de legeringsgebouwen 1, 2, 4, 5, 6, twee privaatgebouwen met nummer 7 en 15 (laatste is inmiddels gesloopt), een rijwielloods (8), een trafohuisje (9), twee magazijnen (10 en 11), het wachtgebouw (17), twee garages (20 en 21) en een 'badloods' (waarschijnlijk 22). In 1950 kwamen ook het herbouwde legeringsgebouw 3 en het al geplande keukengebouw (13) op de kop van de appelplaats gereed. Met deze laatste

10) Ibidem, 16-18.

11) Gebouwen met nummers 8, 10, 11, 14, 16, 20, 21 en 22.

12) Ibidem, 19.

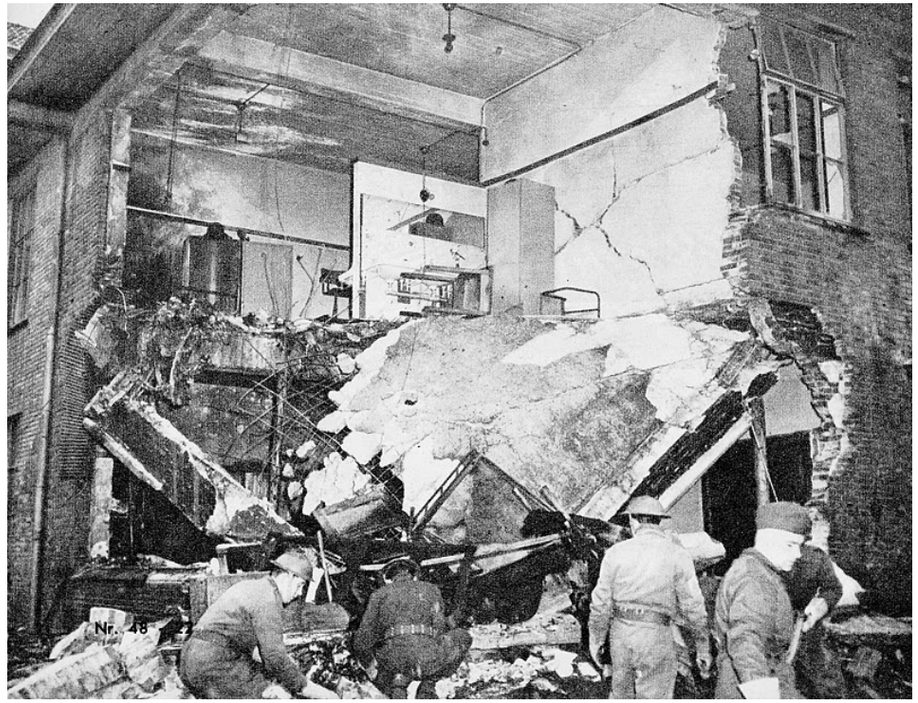

Schade aan een legeringsgebouw na de geallieerde bombardementen in 1944 (B.C. Cats, 50 jaar Palmkazerne)

toevoegingen kreeg het complex in grote lijnen de vorm die het tegenwoordig kent. De pas herbouwde kazerne werd echter op 14 november 1957 wederom getroffen door een verwoestende ramp. Een Amerikaanse Super Sabre F-100, net opgestegen van de vliegbasis Soesterberg, stortte neer op het nieuwe legeringsgebouw 3, terwijl ook het dak van gebouw 2 beschadigd raakte. Hoewel de piloot overleefde door het inzetten van zijn schietstoel, doodde zijn vliegtuig vijf op de Palmkazerne gelegerde militairen. Ook de schade aan vooral gebouw 3 was zo aanzienlijk dat het kort na herstel van de oorlogsschade opnieuw deels herbouwd moest worden.[13]

Begin jaren zestig werd aan de noordzijde van het keukengebouw een eetzaal toegevoegd, zodat de manschappen volgens het moderne cafetariasysteem gevoed konden worden, in plaats van hun maaltijd te nuttigen in de eigen logiesgebouwen. Inmiddels was de Palmkazerne de vaste verblijfplaats geworden van de Intendanceschool, in 1965 overgekomen uit de Oranje-Nassaukazerne in Amsterdam. De opleiding trok veel (onder-)officiers aan, waarvoor in

13) Cats, **Kolonel Palmkazerne 50 jaar**, 30.

Schade aan gebouw 3 na de vliegtuigramp in 1957 (De Nederlandse Krijgsmacht)

legeringsgebouw 2 een eigen officiersmess werd ingericht. De grootste aanpassingen aan het complex vonden eind jaren zeventig plaats. Voornaamste reden was dat de logiesgebouwen niet meer aan de toenmalige eisen voldeden. Zo waren de manschappenvertrekken te groot en de sanitaire voorzieningen verouderd en ontoereikend. Om de gebouwen bij de tijd te brengen werden ze intern gestript tot op het kale beton en opnieuw ingedeeld en betegeld. Ook kwamen er nieuwe inpandige douche- en toiletruimten met warm water. De privaatgebouwen kwamen daardoor in onbruik en bijgevolg is gebouw 15 waarschijnlijk in deze renovatieperiode gesloopt. Privaatgebouw 7 werd in ieder geval uitgebroken en ingericht als expositieruimte voor de korpsverzameling van de intendance. Naast de grootschalige renovatie zijn er aan de zuidkant van het kazerneterrein in de jaren zeventig en tachtig gebouwen bijgebouwd, zoals het officiershotel 'De Heul' (1979, nummer 27) en het nieuwe staf- en lesgebouw 'De Spiegelhorst' (1984, nummer 28). In 2006 is het Opleidingscentrum Logistiek,

opvolger van de Intendanceschool, overgeplaatst naar de Dumoulinkazerne in Soesterberg, waarmee de decennialange aanwezigheid van militairen in de Kolonel Palmkazerne werd beëindigd. Sindsdien huizen in de kazerne bewoners en kleine bedrijfjes op basis van tijdelijke contracten. Op termijn vindt een herontwikkeling tot woon- en werkgebied plaats.

Conclusies ten aanzien van de cultuurhistorie

- De Kolonel Palmkazerne maakt deel uit van de moderne kazerne-infrastructuur die in allerijl werd opgetuigd om de oorlogsdreigingen in de jaren dertig van de twintigste eeuw het hoofd te bieden. Om daadkrachtig te werk te gaan werden standaardtypen kazernes ontworpen door Auguste Boost.
- De Palmkazerne maakt deel uit van de vier gerealiseerde type Boost-II regimentskazernes. Samen met deze kazernes vertegenwoordigt de Palmkazerne een tastbaar overblijfsel van een belangrijk hoofdstuk in de Nederlandse militaire geschiedenis, namelijk de oorlogsmobilisatie in aanloop naar de Tweede Wereldoorlog. Deze kazernes zijn dan ook op nationaal niveau van cultuurhistorisch belang.
- Ook ten aanzien van de kazernearchitectuur, door hun verspreiding, aantal en bijdrage aan de ontwikkeling van standaardisatie in de kazernebouw, zijn deze kazernes belangrijk.
- Op individueel niveau is de gebruiksgeschiedenis van de Palmkazerne nog goed afleesbaar. De vele gebruikers, zoals verschillende Nederlandse krijgsdiensten, maar ook de Duitse bezetters, hebben hun bijdrage gedaan aan de ontwikkeling van de uiteindelijke vorm van de kazerne. Deze historische gelaagdheid, te zien in de verschillende gebouwen en bouwstijlen, is van cultuurhistorische waarde. Door de vele toevoegingen is geen enkele Boostkazerne meer hetzelfde, waardoor elke Boostkazerne tegenwoordig zijn eigen karakter heeft gekregen.

Appelplaats met links in beeld het voormalige keukengebouw (gebouw 43), midden en rechts de legeringsgebouwen 4 en 5

Stedenbouwkundige context

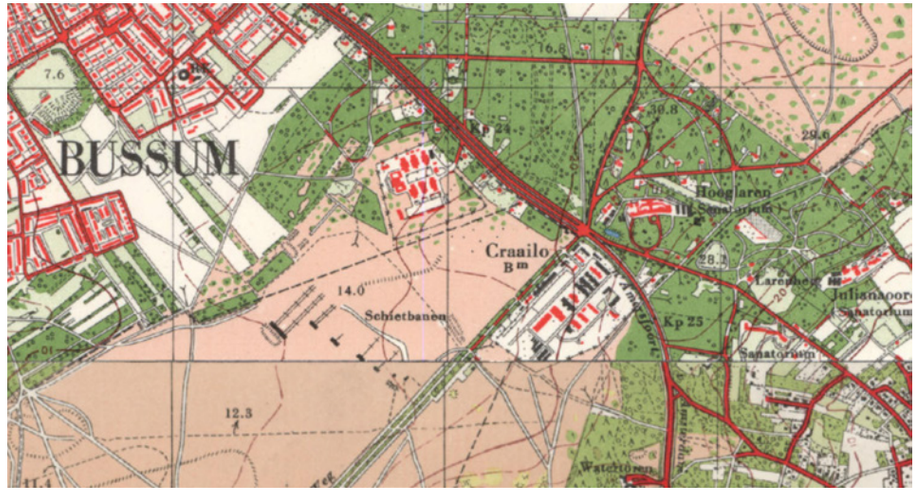
Situering ten opzichte van de omgeving

Het kazerneterrein van de Kolonel Palmkazerne is in 1938-1939 gebouwd op een oorspronkelijk leeg stuk heide vlak buiten de plaats Bussum. Reden voor de keuze van het stuk grond was de nabijheid van de militaire stellingen van de Nieuwe Hollandsche Waterlinie, een 85 kilometer lange verdedigingslinie met 46 forten die zich uitstrekte van het eiland Pampus in het noorden tot in de Biesbosch in het zuiden. Hoewel al sinds de mobilisatie tijdens de Eerste Wereldoorlog de legerplaats Kamp Laren aanwezig was in de regio, diende die militaire inzetbaarheid geconsolideerd en versterkt te worden met een bestendige kazerne. Kazernebouw buiten stedelijk gebied was ten tijde van de bouw van de Boostkazernes nog tamelijk ongebruikelijk.[14] Een vernieuwend kenmerk van de Boostkazernes, waaronder de Kolonel Palmkazerne, is dan ook de situering in een landelijke en groene omgeving. Daarnaast werden de kazernes langs belangrijke verbindingswegen gebouwd, zodat het inzetten van troepen snel kon gebeuren. In het geval van de Palmkazerne was dat de Amersfoortsestraatweg, de historische verbinding tussen Amsterdam en Amersfoort, tegenwoordig geflankeerd door de rijksweg A1. Vanuit de Palmkazerne kon zo naar alle windrichtingen uitgeweken worden.

Op het moment van de bouw van de Palmkazerne kende de omgeving, naast het Kamp Laren, enkele vroeg twintigste-eeuwse villa's. In de naoorlogse jaren dijde Bussum steeds verder uit, waardoor tegenwoordig het kazerneterrein aan de noord- en westzijde omgeven is door woonwijken. Aan de zuidzijde breidde het kazerneterrein zelf verder uit, waardoor het nu grenst aan de voormalige legerplaats Kamp Laren, tegenwoordig een azc. Met het wegtrekken van de militaire functie in 2006 en door de nabijheid van Kamp Laren is het volledige

14) Crimson, **De Constant Rebecque Kazerne**, 91.

Detail van kaart van Bussum uit 1954, Kolonel Palmkazerne duidelijk zichtbaar in de groene omgeving en langs de Amersfoortsestraatweg (Topotijdreis.nl)

Luchtfoto van de Kolonel Palmkazerne uit 1980, nu duidelijk omgeven door woningen (Beeld van Bussum)

Luchtfoto van de Kolonel Palmkazerne uit de jaren negentig (Chris Leenders)

voormalige militaire terrein nu als plangebied voor herontwikkeling aangewezen. Het plangebied beslaat grond binnen de gemeenten Gooise Meren, Hilversum en Laren.

Stedenbouwkundige opzet

De Kolonel Palmkazerne zelf kent een stedenbouwkundige vorm die bepaald is door de naoorlogse standaardisatie van de Nederlandse kazernebouw, zoals gezegd het Boost-systeem. Echter, het ontwerp van een standaardtype betekende niet dat elke kazerne er noodzakelijkerwijs hetzelfde uitzag. Voor elke kazerne werd het systeem aangepast aan de specifieke locatie en eisen van gebruik. Zo werd voor elke afzonderlijke kazerne besloten hoe de verschillende gescheiden bouwvolumes gesitueerd werden. Overeenkomstig is dat de projectie gebeurde rond een centrale appelplaats. Deze langgerekte openingen in het complex werden aan de lange zijden bebouwd met de legeringsgebouwen, met de kop- dan wel

Poortgebouw (A)

Legeringsgebouw (meestal B, C, D)

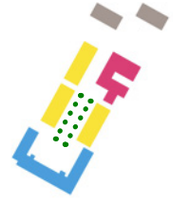
Keukengebouw (E)

Appèlplaats

Arnhem

Eindhoven

Schalkhaar

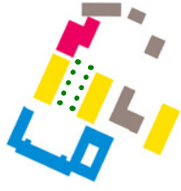
Bergen op Zoom

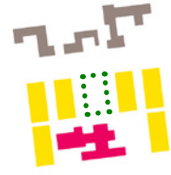
Eefde

Tilburg

Steenwijk

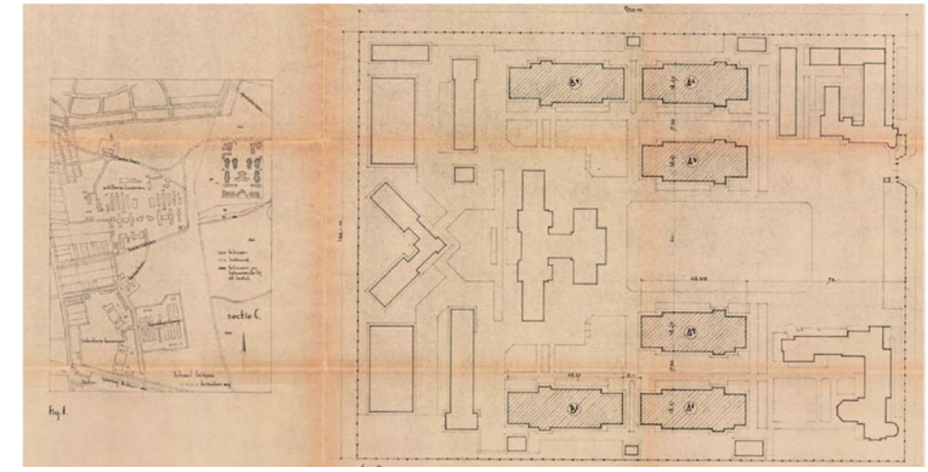
Ede

Bussum

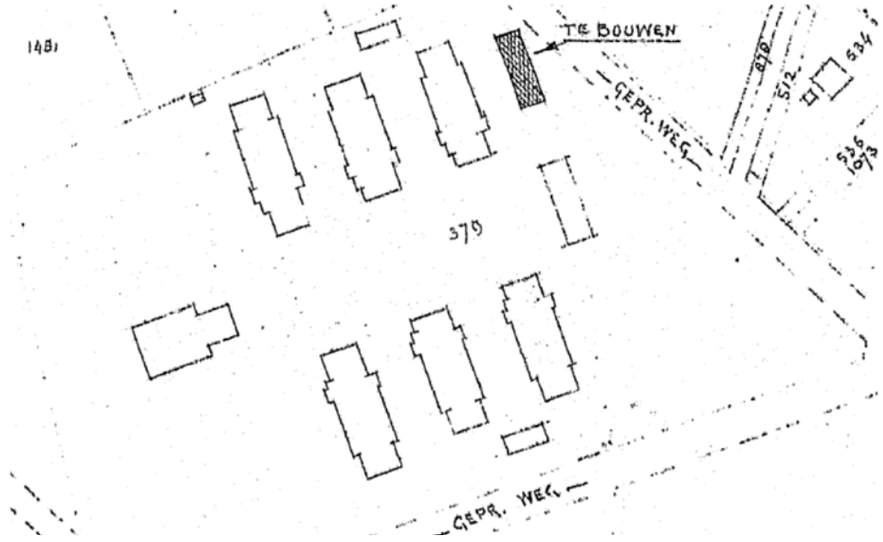
Situering verschillende Boost-kazernes (Crimson, De Constant Rebecque Kazerne)

Situatietekening Elias Beeckmankazerne (1939) in Ede, 1938 (Bouwhistorisch onderzoek Elias Beeckmankazerne in Ede, Arcx)

langsgevel aan de appelplaats gelegen. Op de korte zijden van de appelplaats situeerde de geniecommandanten een poortgebouw (bataljonkazernes), of een keukengebouw (regimentskazernes). Eén van de korte zijden van de appelplaats bleef vaak open. Belangrijkste karakteristiek van de stedenbouwkundige opzet van de Boostkazernes is de ruime opzet van de paviljoens. Zo'n opzet in paviljoens was een beproefde stedenbouwkundige opzet en werd in die periode veel vaker toegepast bij gebouwensembles die buiten de stad, of aan de rand van de stad werden gebouwd. Een dergelijke paviljoenstructuur werd bijvoorbeeld ook toegepast bij het quarantianeterrein op de Rotterdamse Heijplaat (1933), een inrichting voor zeelieden met besmettelijke ziekten. Maar we zien het ook bij sanatoria, bijvoorbeeld voor tuberculosepatiënten. Bij dit type architectuur werden de verschillende functies uit elkaar getrokken en ruim neergezet op een groot, veelal groene omgeving. Ieder paviljoen kreeg een eenduidige functie - bijvoorbeeld slapen, eten, onderzoek, technische installatie, etc. Deze vorm van functiescheiding leverde een hele specifieke stedenbouwkundige typologie op, van gebouwensembles in heldere, rationele en vaak hiërarchisch geschikte volumes. Die ruime stedenbouwkundige opzet leverde natuurlijk een heel ander beeld op dan de gemiddelde woonwijk of bedrijventerrein.

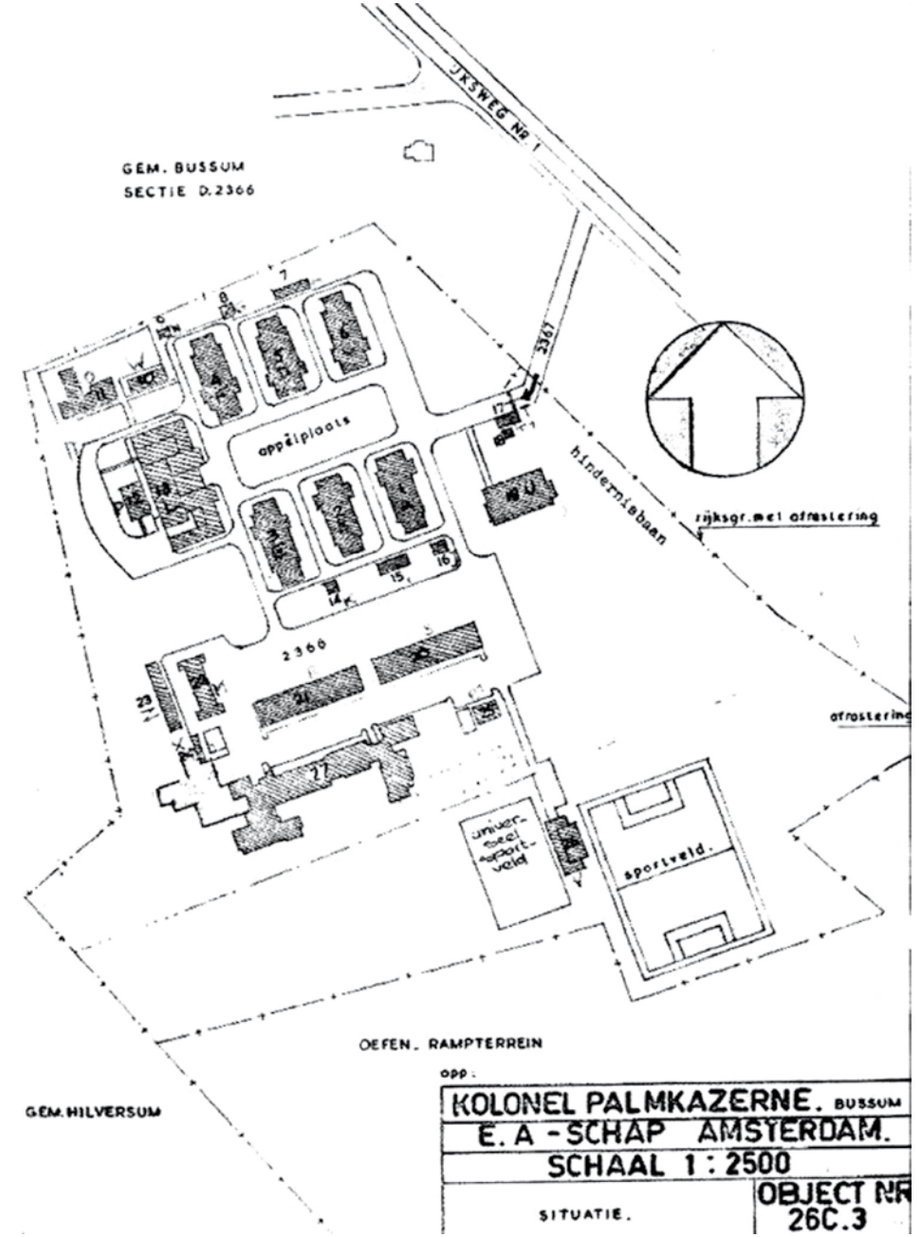

Situatietekening Kolonel Palmkazerne uit 1939, met de zes legeringsgebouwen in het midden, links daarvan de stookkelder, aan weerszijde de privaatgebouwen en aan de rechterkant tijdelijke kantinegebouwen (Gemeentearchief Gooise Meren)

De Kolonel Palmkazerne kent een oorspronkelijk ontwerp van zes logiesgebouwen die in groepen van drie, parallel met de kopgevel aan de appelplaats liggen. In vergelijk met andere regimentskazernes is dit ontwerp uitzonderlijk, daar de legeringsgebouwen van de Generaal Bonskazerne in Grave, Elias Beeckmankazerne in Ede en Van Hornekazerne in Weert met de langszijde aan de appelplaats zijn gebouwd. Het keukengebouw is zoals het standaardontwerp voorschrijft op de kop van de appelplaats geprojecteerd en heeft daarmee de meest prominente plaats van het complex. Het keukengebouw sluit de belangrijkste zichtlijn af, waardoor iedere bezoeker die het terrein vanaf de hoofdingang aan de Amersfoortsestraatweg betreedt niet ontkomt aan het aanzicht van de twee hoge schoorstenen. Naast de standaard aanwezige legerings- en keukengebouwen werd het oorspronkelijke complex gecompleteerd door twee privaatgebouwen. Deze twee langgerekte panden lagen aan weerszijde van het terrein, aan het einde van de opening tussen de logiesgebouwen 1 en 2,

Situatietekening Kolonel Palmkazerne uit eind jaren zeventig, uitbreidingen uit de Tweede Wereldoorlog en het officiershotel 'De Heul' (27) zijn te zien (Historische Kring Bussum)

Groenvoorzieningen op de appelplaats in 1975 (Gooi & Vecht Historisch)

en 5 en 6.[15] Door hun plaats buiten de kerngebouwen zijn ze stedenbouwkundig ondergeschikt aan de hoofdstructuur.

Wijzigingen in de stedenbouwkundige opzet

Door de tijd heen zijn er verschillende aanpassingen en toevoegingen op het terrein gedaan. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd er bijvoorbeeld een reeks gebouwen bijgebouwd, naar de wensen van de Duitse bezetters. Dat gebeurde in lijn met de stedenbouwkundige hoofdvorm. De twee langgerekte garagegebouwen (20, 21) en de loods (22) zijn binnen de ruimtelijke kaders van het kazerneterrein gerealiseerd en door een bomenrij afgesloten van de nabijgelegen legeringsgebouwen. Ook de latere nieuwbouw van het officierenhotel (27) en het commando- en lesgebouw (28) zijn met afstand van de overige bebouwing gebouwd.

15) De afzonderlijke gebouwen werden oorspronkelijk met letters aangeduid, de cijfers werden in een later stadium gebruikt om de gebouwen te identificeren.

Afgaande op historisch beeldmateriaal is de groenvoorziening grotendeels na de Tweede Wereldoorlog aangelegd en sindsdien uitgebreid. De eerste groenstroken scheidden het terrein af van de omliggende gebieden. Latere verdichting van de groenvoorziening zorgden voor afscheiding tussen de verschillende deelgebieden binnen de Palmkazerne, maar bijvoorbeeld ook tussen de legeringsgebouwen en de centrale appelplaats.

Conclusies ten aanzien van de stedenbouwkundige context

- De Boostkazernes, waaronder de Kolonel Palmkazerne, kennen een vernieuwend stedenbouwkundig karakter door de situering in een landelijke omgeving, een locatiekeuze die eigentijds nog ongebruikelijk was.
- De oorspronkelijke hoofdvorm kent een doordachte samenstelling die werd bepaald door het Boost-systeem en werd toegepast op de specifieke plaats en gebruikseisen. Karakteristieke en waardevolle eigenschappen van de Boost-kazerne zijn de overmaatse situering rond een centrale appelplaats, de orthogonale structuur en de hiërarchische positionering van de verschillende gebouwsoorten.
- Doordat de verschillende bouwfases met fysieke afstand van elkaar tot stand zijn gekomen is de gaafheid van de oorspronkelijke stedenbouwkundige structuur nog zeer hoog en blijven de historische veranderingen afzonderlijk afleesbaar.
- De afzonderlijkheid wordt verder benadrukt doordat de verschillende terreindelen door groene stroken van elkaar zijn gescheiden. Grote waarde van het gehele complex is dan ook de groenvoorziening.

Appelplaats met zicht op het voormalige keukengebouw (gebouw 13)

Architectuur-historische context

De jaren twintig en dertig van de vorige eeuw was een periode van grote tegenstellingen. De Eerste Wereldoorlog (1914-1918) had bij veel schrijvers, intellectuelen, kunstenaars en architecten de traditionele machtsverhoudingen ter discussie gesteld. Nieuwe politieke bewegingen kregen de wind in de zeilen. Oorlogsdreiging, revolutie, en economische crisis maakten de jaren twintig en dertig daarmee tot een onzekere tijd. Dat leidde er ook toe dat bij velen de stellige overtuiging heerste dat het tijd werd voor iets fundamenteel nieuws, niet alleen op politiek, cultureel, maar ook op esthetisch vlak. Onder architecten werd deze overtuiging versterkt door de vele nieuwe bouwtechnische mogelijkheden die zich in deze periode aandienden. Relatief nieuwe bouwtechnieken zoals staal- en betonskeletbouw maakte heel nieuwe gebouwtypen mogelijk waardoor het bestaansrecht van historiserende bouwstijlen, die tot dan toe de usance was, verder in twijfel werd getrokken. In de negentiende eeuw was vooral het verleden een bron van inspiratie geweest wat geleid had tot uiteenlopende neostijlen; herinterpretaties van historische bouwstijlen zoals neoclassicisme, neorenaissancisme en neogotiek. Uit onvrede over deze historiserende bouwstijlen ging aan het begin van de twintigste eeuw een jonge generatie ontwerpers op zoek naar een andere architectuur die beter aansloot bij actuele sociale vraagstukken, nieuwe technologische ontwikkelingen en een veranderde esthetische voorkeur. Die ontwikkeling kwam in het Interbellum in een stroomversnelling terecht met het ontstaan van de meest uiteenlopende nieuwe bouwstijlen, zoals bijvoorbeeld De Stijl waar het Rietveld-Schröderhuis (1923-1924) naar een ontwerp van Gerrit Rietveld de vooroorlogse apotheose van is. Tegelijkertijd ontwikkelde zich de meer nuchtere

Rietveld-Schröderhuis in Utrecht (1923-1924) (rietveldschroderhuis.nl)

Van Nellefabriek in Rotterdam (1928) (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed)

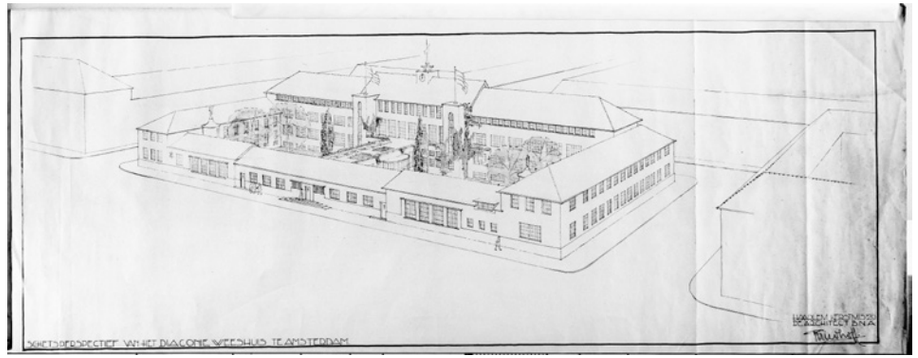

Woningbouw in de Spaarndammerbuurt in Amsterdam (bomcollab.com)

stroming van de Nieuwe Zakelijkheid waarvan de hypermoderne Van Nellefabriek (1928) naar ontwerp van Brinkman en Van der Vlugt in Rotterdam en het witte, glazige sanatorium Zonnestraal (1931) in Hilversum – een ontwerp van Jan Duiker – goede voorbeelden van zijn. Deze architectuur communiceert een optimistische vooruitgangsgedachte waar techniek, hygiëne en rationalisme een hoofdrol vervulden. Deze gebouwen hebben een hoge mate van abstractie en transparantie en worden gekenmerkt door de compromisloze toepassing van glas, staal en beton. De constructie van de gebouwen – die tot dan toe vaak werd weggestopt achter een decoratieve schil – ging bij de architectuur van de Nieuwe Zakelijkheid een dominante rol spelen.

Veel expressionistischer waren de architecten van de Amsterdamse School, zoals Michel de Klerk en Jo van der Mey, die intuïtiever en poëtischer te werk gingen. Hun gebouwen zijn te herkennen aan complexe, vaak welvende metselwerkconstructies, ambachtelijke bouwtechnieken, decoratief smeed- en tegelwerk, samengebracht in vernieuwende fantasierijke vormen. In diezelfde periode ontstond in Den Haag rond onder andere de architecten Co Brandes, Jan Wils en Henk Wouda een groep die de Nieuwe Haagse School werd genoemd. Deze architectuur was soberder dan de Amsterdamse School en is te herkennen aan de horizontale lijsten in de gevels, grote dakoverstekken en de meer kubistische vormtaal. Net als de traditionalistische architecten hielden ze meestal vast aan gemetselde gevels wat door radicale vernieuwers als hopeloos ouderwets werd beschouwd.

Buiten deze avant-gardistische groep die vaak een heel duidelijke positie innamen in het architectuurdebat, was er een grote groep ontwerpers die minder gemakkelijk in een hokje te plaatsen was. Zij bouwden voort op de moderne architectuur die zij in hun steden en in de vakbladen voorbij zagen komen

Diaconieweeshuis der Nederlands Hervormde Gemeente in Amsterdam naar ontwerp van Gijsbert Friedhoff (Stadsarchief Gemeente Amsterdam)

Stadhuis van Katwijk (1932) (rtckatwijk.nl)

maar knipten tegelijkertijd de lijn met de historische, traditionele bouwstijlen niet radicaal door. Nieuwe constructietechnieken zoals staal- en betonbouw werden door hen omarmd, moderne installaties zoals ventilatiesystemen werden geïntegreerd in meer traditionele gebouwen. Denk daarbij aan Gijsbert Friedhoff, die als rijksbouwmeester talloze grote overheidsgebouwen ontwierp in een statige en degelijke baksteenarchitectuur. Ook de Rotterdamse architect Ad van der Steur, bekend van museum Boijmans van Beuningen (1935) viel binnen deze categorie. Het stadhuis van Katwijk (1932) ontworpen door architecten B. Hooykaas en M.

Marechausseekazerne in Zwolle (www.amsterdamse-school.nl)

Lockhorst past in deze categorie waarbij expressieve baksteenvolumes worden gecombineerd met al dan niet uitkragende schilddaken.

Het werk van geniekapitein A.G.M. Boost moet gezien worden tegen deze culturele achtergrond. Als ontwerper paste hij meer in de grote groep gematigd moderne architecten, die open stond voor vernieuwing maar het verleden niet radicaal achter zich wilde laten. Zo zijn er in Boosts ontwerp voor de Marechausseekazerne in Zwolle (1929-1931) duidelijk invloeden van de Nieuwe Haagse School te herkennen. Aangezien Boost het grootste deel van zijn leven in Den Haag woonde zal hij dit werk goed hebben gekend en er bewust of onbewust door zijn geïnspireerd.

De kazernes die Boost vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog ontwierp waren minder flamboyant vormgegeven dan de kazerne in Zwolle. Dat had ongetwijfeld te maken met het hoge tempo waarop de gebouwen uit

de grond moesten worden gestampt. Een combinatie van oorlogsdreiging en economische crisis maakte dat pragmatiek op zijn plaats was. Dat neemt niet weg dat Boost binnen die beperkingen in staat was om toch gebouwen te realiseren die esthetisch en bouwkundig van goede kwaliteit waren.

Met enige terughoudendheid zouden we de stijl van Boosts kazernecomplexen als typische jaren-dertig-architectuur kunnen omschrijven. In dat containerbegrip kan eigenlijk alles worden ondergebracht dat rode metselwerk gevels heeft, gecombineerd met schilddaken of zadeldaken en voorzien is van bloembakken en luifels. Allemaal elementen die bij de Boostkazernes terugkomen. Aan deze architectuur lag niet echt een ideologisch programma ten grondslag maar zij combineerde nieuwe en oudere onderdelen van de bouwkunst uit het Interbellum en daarvoor. Dat Boost het in zijn kazerneontwerpen ook over een meer traditionalistische boeg gooide is weinig verrassend. De krijgsmacht was eind jaren dertig natuurlijk geen epicentrum voor innovatief architectonisch ontwerp. Toch wist Boost met minimale middelen heel acceptabele gebouwen neer te zetten die paste in de tijdsgeest, financieel haalbaar waren en bovendien degelijk en doelmatig ontworpen waren. Het feit dat zoveel van zijn kazernegebouwen zijn herbestemd na het wegvallen van de militaire functies bewijst dat er ook vandaag nog veel waardering is voor zijn gebouwen.

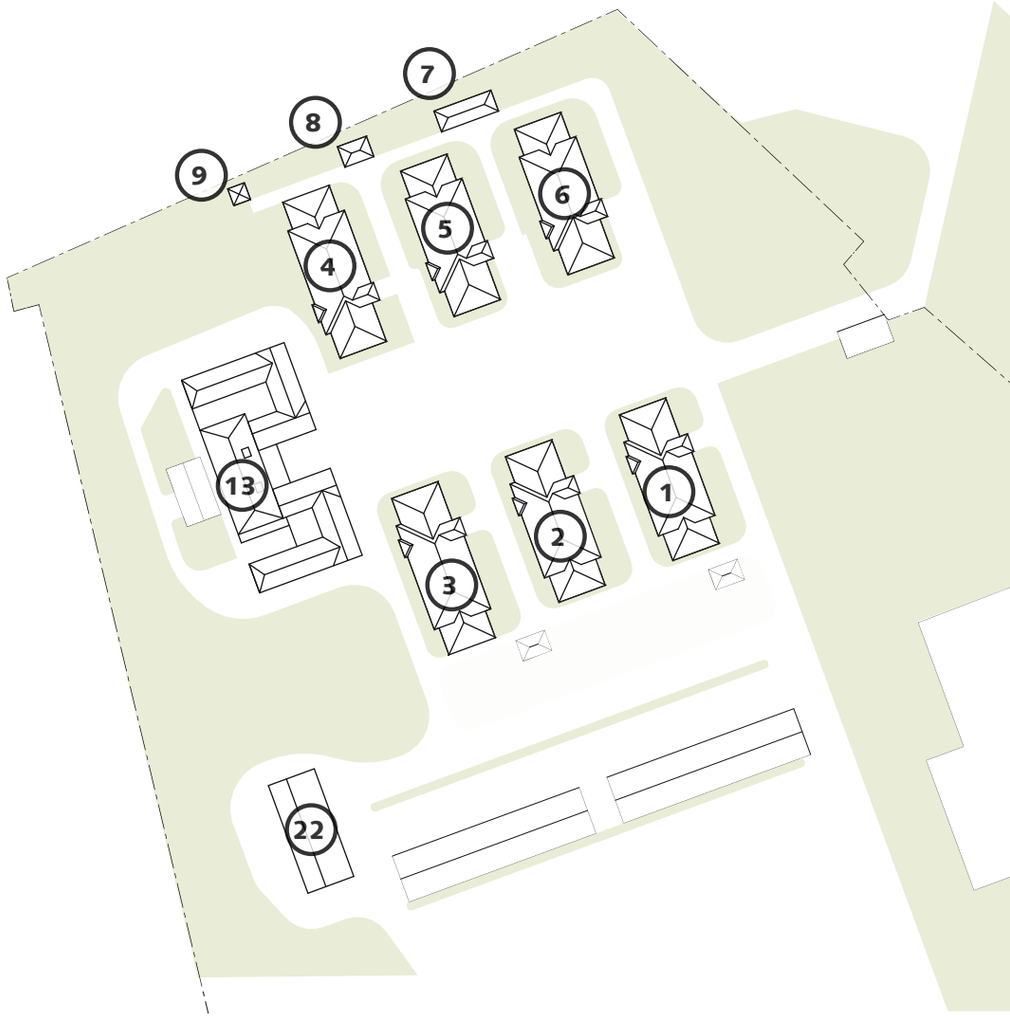
Conclusies ten aanzien van de architectuur:

- De architectuur van Boost voor de Palmkazerne laat zich stilistisch gezien het beste categoriseren als traditionalistische jaren dertig architectuur, zonder een uitgesproken ideologische of avant-gardistische grondslag.
- De architectuur is daarbij, gelijkend aan de functie en de minimale middelen waarmee de gebouwen tot stand kwamen, sober en efficiënt. Desondanks zijn de gebouwen die Boost realiseerde esthetisch en bouwkundig van goede kwaliteit.

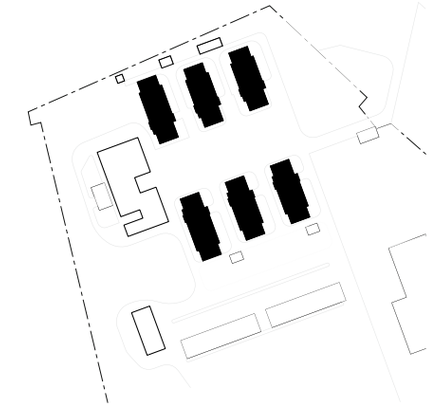

Gebouw 5

Objectenanalyse

Gebouw 1-6: Legeringsgebouwen (1939)

De Kolonel Palmkazerne telt zes nagenoeg identieke legerings- of logiesgebouwen in een rechthoekig volume die in rijen van drie haaks op de appelplaats zijn gesitueerd. De belangrijkste functie van deze gebouwen was het bieden van een slaapplek voor de soldaten en onderofficieren die in gemeenschappelijke slaapzalen de nacht doorbrachten. Eén legeringsgebouw bood plaats aan ongeveer 100 soldaten, wat in de militaire terminologie een infanteriecompagnie wordt genoemd. De zes compagnies werden dan weer een depotbataljon genoemd, in Crailo hoofdzakelijk bestaande uit rekruten waarmee andere Nederlandse bataljons konden worden aangevuld.

Het basisontwerp voor de legeringsgebouwen is eind jaren dertig ontworpen door Geniekapitein A.G.M. Boost en is onderdeel van de serie standaardgebouwen die hij in die periode voor de Nederlandse krijgsmacht had ontworpen. Dit type legeringsgebouwen kwam op ongeveer 10 tot 12 Nederlandse kazernecomplexen voor. Helemaal hetzelfde waren ze niet, in kleine bouwkundige details verschillen ze van elkaar. Zo hebben de legeringsgebouwen van de Palmkazerne één groot doorlopend venster in het trappenhuis, terwijl dit element bij de meeste andere legeringsgebouwen van zijn hand is opgedeeld in drie smalle verticale vensters. Ook de vensters van de slaapzalen wijken bij de Palmkazerne af van de standaard die Boost ontwierp. In de meeste gevallen werden hier stalen kozijnen toegepast met een orthogonale indeling van ongelijke vlakken; een patroon dat herinnert aan de bouwstijl die Nieuwe Haagse School wordt genoemd. Bij de Palmkazerne is echter een meer traditionele roedeverdeling gekozen. Dat de legeringsgebouwen er op andere Nederlandse kazernes soms net iets anders uitzien kan worden verklaard doordat de technische uitwerking van de plannen mogelijk door een andere geniemedewerker werd gedaan. De onderlinge verschillen tussen de legeringsgebouwen zijn overigens zeer beperkt en vooral te vinden in de vormgeving van de vensters.

Vensters van de Elias Beeckmanskazerne in Ede (Bouwhistorisch onderzoek Elias Beeckmankazerne in Ede, Arcx)

Raampartij van het trappenhuis van de Elias Beeckmanskazerne in Ede (wikipedia, ArjanH)

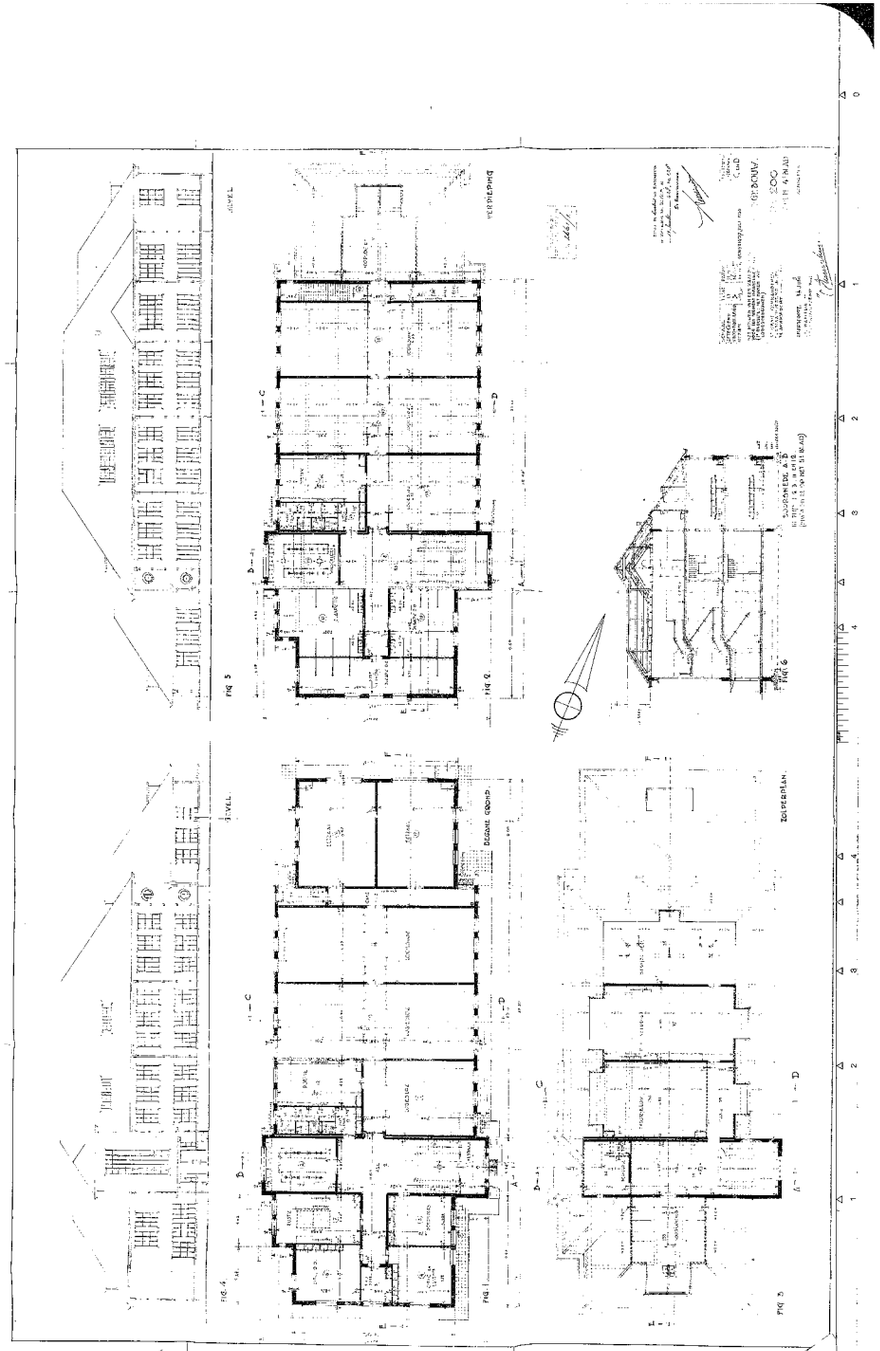

Vensters van de Kolonel Palmkazerne

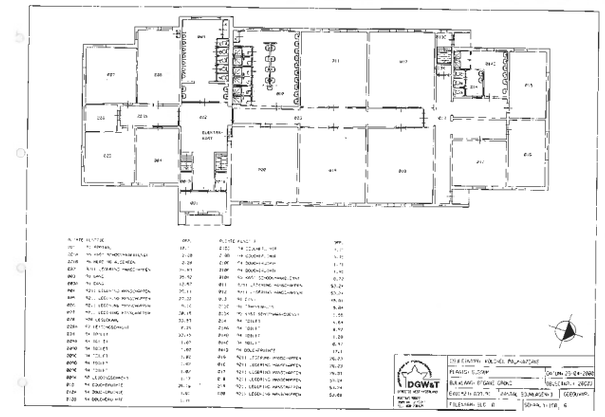
Raampartij van het trappenhuis van de Kolonel Palmkazerne

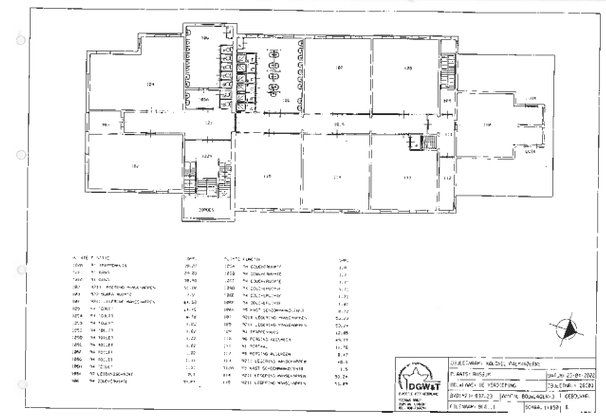

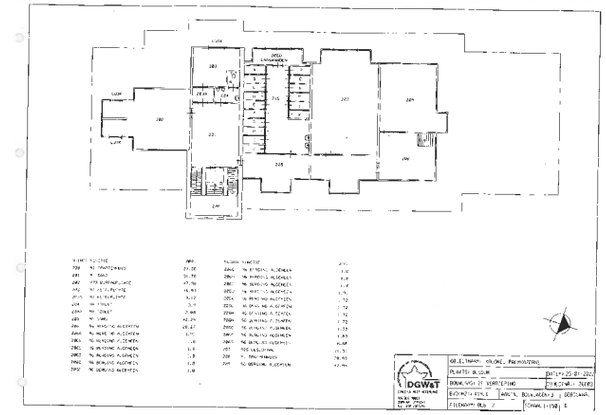
Bouwtekening van een van de legeringsgebouwen, 1938

Plattegrond van legeringsgebouw 6, 2000

In elkaar grijpende schilddaken waarvan de vorm afgeleid is uit de contouren van de onderliggende gebouwvolumes (legerplaats.nl)

Bouwmassa

De legeringsbouwen hebben een horizontaal geleed volume en bestaan uit twee bouwlagen en een kap. De gebouwvolumes zijn asymmetrisch opgebouwd met een meer verticaal georiënteerd deel waarin het trappenhuis en de hoofdentree zijn ondergebracht; een meer horizontaal deel waarin oorspronkelijk de slaapzalen waren, en op het uiteinde een lager deel met eetzalen. Deze legeringsgebouwen kregen in elkaar grijpende schilddaken waarvan de vorm afgeleid is uit de contouren van de onderliggende gebouwvolumes. Dankzij deze asymmetrische volumeopbouw is een vriendelijk en plastisch vormgegeven gebouw ontstaan. In een militaire cultuur ten tijde van ernstige crisis had men ook kunnen kiezen voor een meer Spartaanse en eenduidige vormgeving. Dat eenduidige is bij de Boostkazernes wel aanwezig maar ontstaat eerder door de repetitie van de identieke gebouwen die strak in het gelid staan dan door een strenge vormgeving van de gebouwen op zichzelf.

Legeringsgebouwen in de jaren vijftig (Gooi en Vecht Historisch)

Ruimtelijke indeling

De entree van de legeringsgebouwen is asymmetrisch in het gebouwvolume gepositioneerd in het naar voren springende deel van het gebouw waarin ook het trappenhuis was geplaatst. De entreepartij werd geaccentueerd door een dunne betonnen luifel die op twee consoles werd gelegd. Aan weerszijde werden de entreedeuren geflankeerd door twee smalle vensters en twee bloembakken. Deze elementen – de bloembakken en luifels – zijn zoals gezegd kenmerkend voor de architectuur van de jaren dertig. Ieder legeringsgebouw werd voorzien van een ruim bemeten trappenhuis dat direct toegankelijk was vanuit de centrale hal. De trappen zijn gemaakt uit gewapend beton en als één stuk gegoten aan de rest van de betonnen draagconstructie. De dichte balustrades werden afgedekt met brede, houten trapleuningen.

Recht tegenover deze traphal was een wasplaats met ongeveer 25 wastafels waar de rekruten zich konden wassen. Douches waren er alleen in het badhuis (gebouw 13) dat verderop in dit rapport wordt besproken. Ook waren er slechts

Ongedateerde foto van één van de slaapzalen in de Generaal de Bonskazerne in Ede. Oorspronkelijk zullen de slaapzalen van de Palmkazerne er op vergelijkbare manier hebben uitgezien (jacquesleurs.nl)

enkele toiletten voor nachtgebruik, in de jaren dertig vond men het hygiënischer om deze functies onder te brengen in separate privaatgebouwen die naast de legeringsgebouwen waren gesitueerd. Aan de zijde van de appelplaats bevonden zich de vertrekken voor de onderofficieren, zij hadden aparte, kleinere slaapzalen, een zitkamer, een rustkamer en een kantoorruimte. Voor de manschappen ontbraken dergelijke ontspanningsruimten. Zij sliepen in grotere slaapzalen met minstens 20 tot zelfs 40 man, in een ruimte die slechts in tweeën werd gedeeld door houten schotten. De bedden waren tegen de zijmuren geschoven; daarboven waren oorspronkelijk kasten voor kleding en de rest van de uitrusting. Dergelijke slaapzalen bevonden zich op de begane grond en de eerste verdieping; op de zolder was ruimte voor extra 'noodlogies' die bij plaatsgebrek kon worden ingezet.

Op de begane grond bevonden zich twee eetzalen, ondergebracht in het laagste deel van het legeringsgebouw. Het voedsel werd door één van de sergeanten opgehaald in het verderop gelegen keukengebouw en opgegeten in de legeringsgebouwen. Oorspronkelijk was er in het keukengebouw alleen voor onderofficieren een aparte mess. De gebouwen op het kazerneterrein

beschikten niet over een afzonderlijke stookinstallatie. Voor de gehele kazerne was er een centrale stookplaats die zich onder het keukengebouw bevond. Ieder legeringsgebouw had op de zolder een leslokaal. De overige ruimte onder de schuine kap was toegewezen als bergruimte.

Constructie en materialisering

De constructie van de legeringsgebouwen bestond uit een combinatie van dragende gevelwanden en betonnen vloeren en balken. Deze constructieve onderdelen werden in de slaapzalen niet gestuukt, waardoor de structuur van de bekistingsplaten gewoon in het zicht bleef. Verlaagde plafonds werden dus niet toegepast, wel werd het beton wit geschilderd.
Deze betonconstructie was in de gevel niet zichtbaar, deze werd namelijk opgebouwd uit traditioneel opgebouwde gevels in dragend metselwerk.
De kapconstructies van de legeringsgebouwen bestond uit een combinatie van stalen en houten spanten. De stalen spanten – geklonken stalen profielen – werden toegepast bij de hoekkepers. Deze hadden nogal een grote lengte waardoor de uitvoering in staal gunstiger uitpakte. Om de zolder van daglicht te voorzien werd de kap uitgerust met verschillende dakkapellen in de langsrichting van het dak en ook in de korte kant van de legeringsgebouwen. Deze dakkapellen zijn soms hoger, en soms lager maar spelen een ondergeschikte rol in de vormgeving van de kapconstructie. Momenteel zijn de daken bedekt met antraciete dakpannen, dit zijn niet de oorspronkelijke pannen. Mogelijk lagen er op de legeringsgebouwen dezelfde rode keramische pannen zoals terug te vinden op het privaatgebouw (gebouw 7).

Vensters

Voor de gevelkozijnen paste Boost stalen vensters toe. Kenmerkend aan dit type kozijn was de ragfijne detaillering van de profielen. Dat was mogelijk omdat men werkte met sterke stalen profielen die veel slanker konden worden uitgevoerd dan de latere aluminium of kunststof kozijnen. De aanzichtbreedte van de stijlen en regels kon zo tot slechts enkele centimeters worden gereduceerd.[16] Eerder in dit

16) De eerste aluminium kozijnen kwamen pas eind jaren vijftig op de markt. Omdat deze minder sterk waren dan staal kregen de aluminium kozijnen zwaardere profielen. Na de oliecrisis ging men bovendien strengere eisen stellen aan bouwfysica waardoor de profielen ook zwaarder werden.

De legeringsgebouwen kort na de oplevering (Gooi en Vecht Historisch)

rapport werd al vermeld dat Boost in de legeringsgebouwen elders in Nederland ook stalen vensters toepaste in een meer eigentijdse indeling. Bij de Palmkazerne koos hij echter voor een negen-vlaksverdeling waardoor de gebouwen een meer traditionalistisch voorkomen hebben. De afmetingen en vorm van de vensters paste hij aan de achterliggende functie. Een hoog venster zorgt voor daglicht in het trappenhuis maar fungeert ook als signaalfunctie om de entree te accentueren. In de slaapzalen zijn telkens de negen-vlaksvensters toegepast. Afwijkend hiervan zijn de bredere vensters die Boost plaatste in de wasruimten op de begane grond en de eerste verdieping. Ook de eetzalen in de lage achteruitbouw kregen een dergelijk breed venster.

Details en decoratie

Wanneer we op zoek gaan naar details en verbijzonderingen valt pas op hoe sober de legeringsgebouwen eigenlijk zijn uitgevoerd. Allereerst is er het metselwerk. Boost paste hier het zogenaamde Twents kettingverband toe, een metselverband dat niet erg gangbaar is.[17] Kenmerkend aan dit verband is de belijning van verticale koppen. Boost paste twee kleuren stenen toe, een rode steen voor de plint en een meer gelige steen voor de rest van het metselwerk. Deze verschillende steensoorten werden met een rollaag van elkaar gescheiden.
Een andere verbijzondering in de architectuur van de legeringsgebouwen zijn de ronde tuimelraampjes. Deze paste Boost alleen toe ter plaats e van de secundaire trappenhuizen aan de achterzijde van de legeringsgebouwen. Deze ronde ramen zorgen voor een onderbreking van de orthogonaliteit van de gevel. Een ander verbijzondering zijn de klossen aan weerszijde van de hemelwaterafvoeren. Op sommige plaatsen zijn deze uitgevoerd in hout, op andere plekken in beton. Vermeldenswaardig zijn ten slotte de lateien boven de vensters. Deze zijn uitgevoerd in beton en steken enkele centimeters uit de gevel en zorgen zo voor meer reliëf.

Bouwkundige wijzigingen

Vooral de zes legeringsbouwen hebben in de loop der jaren heel wat moeten doorstaan, in het hoofdstuk over de cultuurhistorische context werd daar al over gerapporteerd. De eerste klap kregen de panden op 25 november 1944. De geallieerden voerden een bombardement uit op de Palmkazerne die toen door Duitse troepen in gebruik was genomen. Alle gebouwen, met uitzondering van gebouw 4, raakten bij dit bombardement zo zwaar beschadigd dat de Duitse militairen ze tijdens de oorlog niet meer konden gebruiken. Historische foto's tonen de grote gaten in het metselwerk en ingezakte kapconstructies. In maart 1945 raakte de kazerne opnieuw beschadigd door een luchtaanval van de geallieerden maar toen was de schade aanzienlijk minder.

Geniekapitein Stumphius, die de Kolonel Palmkazerne kort na de bevrijding bezocht beschreef de staat van het complex als 'geheel verwoest'. Legeringsgebouw 3 was zelfs zo zwaar beschadigd dat het vanaf de fundering opnieuw moest worden opgebouwd. De wederopbouw van de kazernes werd echter bemoeilijkt door de naoorlogse materiaalschaarste, wat maakte dat

17) Deze naam is door Koen Mulder aan dit verband gegeven omdat het veel voorkomt in Twente. Het is in feite een variant op het Noors kettingverband, dat veel gangbaarder is. Het Twents kettingverband bestaat uit het afgewisseld leggen van een laag strekken en een laag kop afgewisseld met strekken. Zie ook: K. Mulder, **Het Zinderende Oppervlak: Metselwerkverband als patroonkunst en compositiegereedschap**. 2016, Bariet BV: Steenwijk, 7.

Details legeringsgebouwen

Schade als gevolg van de luchtaanval in 1944 (Gooi en Vecht Historisch)

de kazerne pas in 1950 volledig was hersteld.[18] Vooral aan timmerhout was in de jaren na de oorlog moeilijk te komen. De Nederlandse productiebossen waren tijdens de oorlog grotendeels gekapt en andere Europese landen met productiebossen hadden het hout hard nodig voor de eigen wederopbouw. Hout uit de kolonies was ook moeilijk te krijgen omdat de Nederlandse vrachtvloot als gevolg van de Tweede Wereldoorlog was gedecimeerd. De houtschaarste verklaart waarom bij verschillende legeringsgebouwen de dakgoten en de gootklossen in beton zijn uitgevoerd. Desalniettemin zijn de naoorlogse herstellingen niet duidelijk af te lezen aan de gebouwen. Bij de herstellingswerken werd het oorspronkelijke ontwerp van Boost, inclusief de hierboven beschreven verbijzonderingen, zo zorgvuldig mogelijk gevolgd. Wel werd gebouw 1 niet langer als legeringsgebouw gebruikt maar werd het later als kantoorgebouw ingezet. Boost zelf was waarschijnlijk niet bij deze reparaties betrokken omdat hij na de capitulatie als directeur Wegen en Verkeer bij de ANWB was gaan werken.[19]

Slechts enkele jaren na de heropening van de Palmkazerne, op 14 november 1957 raakten de legeringsgebouwen opnieuw zwaar beschadigd als gevolg van het neerstorten van een Amerikaanse straaljager. Het toestel had motorpech gekregen en boorde zich in legeringsgebouw 3 nadat het eerst al de kap van gebouw 2 had geraakt. Voor de derde keer in amper twintig jaar tijd moest gebouw 3 dus weer worden herbouwd, waarvoor opnieuw de inmiddels twintig jaar oude blauwdruk van Boost uit de la werd gehaald, die bij de herstelling nauwkeurig werd gevolgd.

Renovatie in de jaren zeventig en later

In 1974 werd er gestart met een ingrijpende renovatie van de zes legeringsgebouwen. De faciliteiten voldeden niet langer aan de eisen van de tijd. De slaapzalen miste huiselijkheid en ook de sanitaire voorzieningen waren ondermaats. Tot die tijd gebruikte men nog altijd de toiletten in de aparte privaatgebouwen die verderop gelegen waren op het kazerneterrein. De legeringsgebouwen hadden slechts drie toiletten per verdieping en die mochten alleen 's nachts worden gebruikt. Na de renovatie kregen de legeringsgebouwen volwaardige sanitaire voorzieningen met voldoende toiletten en douches. Deze

18) Cats, **Kolonel Palmkazerne 50 jaar**, 21.

19) Crimson, **De Constant Rebecque Kazerne**, 12.

Schade aan gebouwen na het neerstorten van een straaljaren in 1957 (Nationaal Instituut voor Militaire Historie)

werden geplaatst in de oorspronkelijke wasplaatsen tegenover de traphal op de begane grond en de eerste verdieping. Ook de slaapzalen werden aangepakt, de grote slaapzalen werden opgedeeld in kleinere ruimten waarmee meer privacy werd gecreëerd. In de oorspronkelijke situatie waren de slaapzalen slechts van elkaar gescheiden door halfhoge schotten; daar kwamen gemetselde en betegelde wanden voor terug. De witte betegeling op de wanden, alsook de kleinere zandkleurige gemarmerde vloertegels met holle tegels in de randen dateren allemaal uit de jaren zeventig.[20] Gebouw 1, dat vanaf 1950 dienst had gedaan als bureelgebouw[21], werd opnieuw omgevormd tot legeringsgebouw. Bij gebouw 2 werd de begane grond gebruikt als officiersmess inclusief keuken, eetzaal en recreatieruimten. De bovenverdieping van gebouw 2 werd ingericht als slaapzaal voor vrouwelijke militairen.[22]

20) In gebouw 1 liggen er in de traphallen rode keramische tegels op de vloer. Deze zijn zeker niet origineel.

21) 'Bureel' is een term die in militair jargon gebruikt wordt voor 'kantoor'.

22) Cats, **Kolonel Palmkazerne 50 jaar**, 38.

Later aangebrachte brandscheidingen tussen de gangen en de trappenhuizen, 2020

Bij de keuze voor de nieuwe materialen liet men zich vooral leiden door praktische overwegingen. De vertrekken werden intensief gebruikt door grote groepen jonge mannen, wat maakte dat ze vooral tegen een stootje moest kunnen. De wanden in de gangen zijn opgetrokken uit schoon metselwerk en de betegelde vloeren zijn gemakkelijk schoon te houden. Systeemplafonds werden aangebracht zodat nieuwe technische installaties konden worden weggewerkt. Ook is bij de toegangen naar de trappenhuizen compartimentering aangebracht om de brandveiligheid van de gebouwen te verbeteren. Deze renovatieslag was zo grondig dat er in het interieur nauwelijks iets bewaard bleef van het oorspronkelijke ontwerp. De uitzonderingen hierop zijn op één hand te tellen, zoals de houten trapleuningen, de hekken bij de sparingen in de bordessen en de granieten of kunststenen traptreden.

Eén van de slaapzalen in gebouw 3

De gang met wanden in schoon metselwerk

Groene kunststof kozijnen geplaatst ter vervanging van de oorspronkelijke stalen kozijnen

Het vervangen van de gevelkozijnen is een andere belangrijke wijziging die vermoedelijk in de jaren negentig is uitgevoerd. De stalen raamkozijnen met enkel glas werden vervangen door kunststof exemplaren. Daarbij werd gepoogd om de raamindeling van de oorspronkelijke kozijnen zoveel mogelijk te volgen. Maar doordat de nieuwe kunststof kozijnen veel zwaardere profielen kregen dan de originele stalen kozijnen wijzigde het oorspronkelijke gevelbeeld aanzienlijk. Bovendien koos men bij deze nieuwe kozijnen voor een groene kleur terwijl de vroeger vensters wit of geel waren geverfd. Legeringsgebouw 3 werd bij deze renovatieronde opmerkelijk genoeg overgeslagen. Misschien speelde mee dat dit pand eind jaren vijftig na het incident met de straaljager grondig was hersteld. Het laat in ieder geval zien hoe groot het contrast is tussen het gevelbeeld met een stalen kozijn en een kunststof kozijn.

Kleurstelling met gele stalen kozijnen in de Jan van Schaffaerkazerne in Ermelo (Nationaal Instituut voor Militaire Historie)

Conclusies

- De legeringsgebouwen hebben een zorgvuldig ontworpen bouwmassa met plastische, asymmetrische compositie. Het samengestelde schilddak sluit daarop aan. De architectuur is sober en doelmatig zoals men bij een kazernegebouw kan verwachten.
- De kwaliteit van de architectuur van de zes legeringsgebouwen schuilt eveneens in het ensemble die de zes gebouwen samen vormen. De gebouwen vormen samen strak in het gelid een krachtig geheel.
- De legeringsgebouwen zijn belangrijke bouwstenen in het kazernecomplex. Met uitzondering van enkele kleine details zijn de gebouwen hetzelfde en ook bij renovaties en herstellingen is telkens gepoogd de gelijkvormigheid van de legeringsgebouwen te behouden. Deze gelijkvormigheid is van belang voor de waardering van de gebouwen.
- Het exterieur van de legeringsgebouwen is grotendeels intact met uitzondering van de ramen. Alleen gebouw 3 heeft nog stalen ramen, bij de overige legeringsgebouwen zijn deze vervangen door grovere, kunststof exemplaren. Deze kozijnen doen afbreuk aan de ervaarbaarheid van de oorspronkelijke architectuur.
- Het oorspronkelijke interieur alsook de oorspronkelijke bouwkundige afwerkingen zijn vrijwel volledig verdwenen. Ook de originele indeling van de plattegronden is niet langer volledig intact. In de traphal is de historiciteit van het gebouw nog wel ervaarbaar, in de andere vertrekken is dit amper nog het geval.
- Bij de legeringsgebouwen is in feite geen sprake van decoratie of ornamentiek, wel zijn met sommige bouwkundige elementen verbijzonderingen aangebracht. We wijzen op de vooruitstekende lateien in de gevels, de klossen aan weerszijde van de regenpijpen en de ronde tuimelvensters in de trappenhuizen. Ook is er aandacht besteed aan het metselwerk, zoals het bijzondere metselverband (Twents verband) en het kleurverschil in de rollaag en de plint.

Gebouw 7

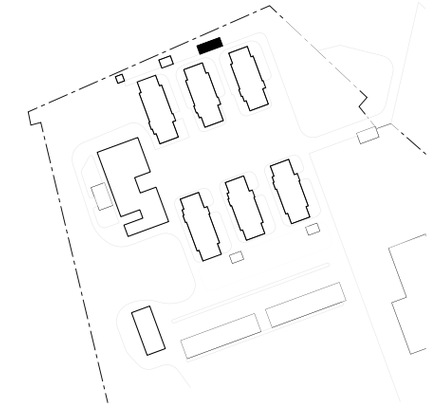

Gebouw 7

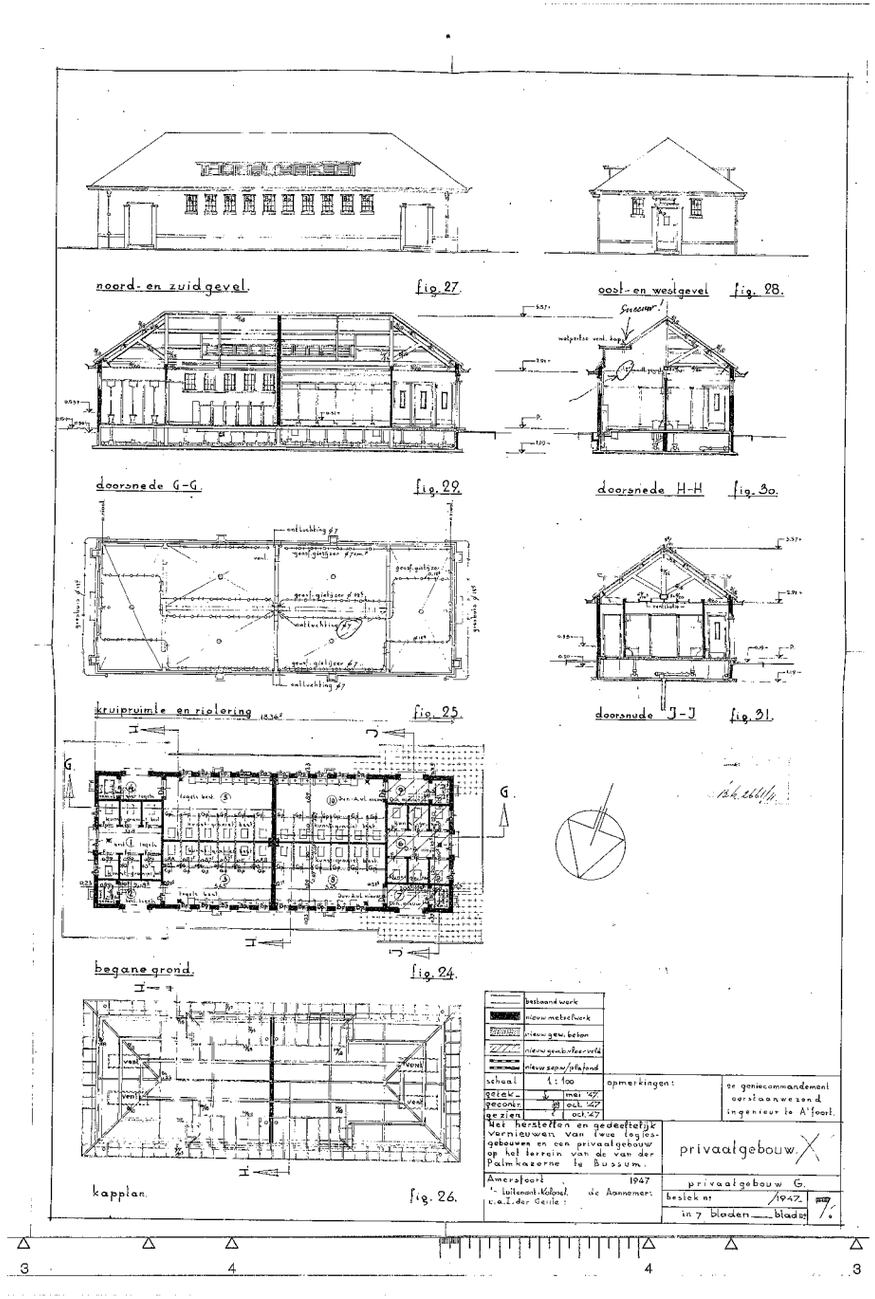
Prominente positie van het gebouw, op de zichtlijn tussen legeringsgebouwen 5 en 6 (Cultuurhistorische analyse met waardenstelling Kolonel Palmkazerne, Monumenten Advies Bureau)

Gebouw 7: Privaatgebouw/badhuis (1939)

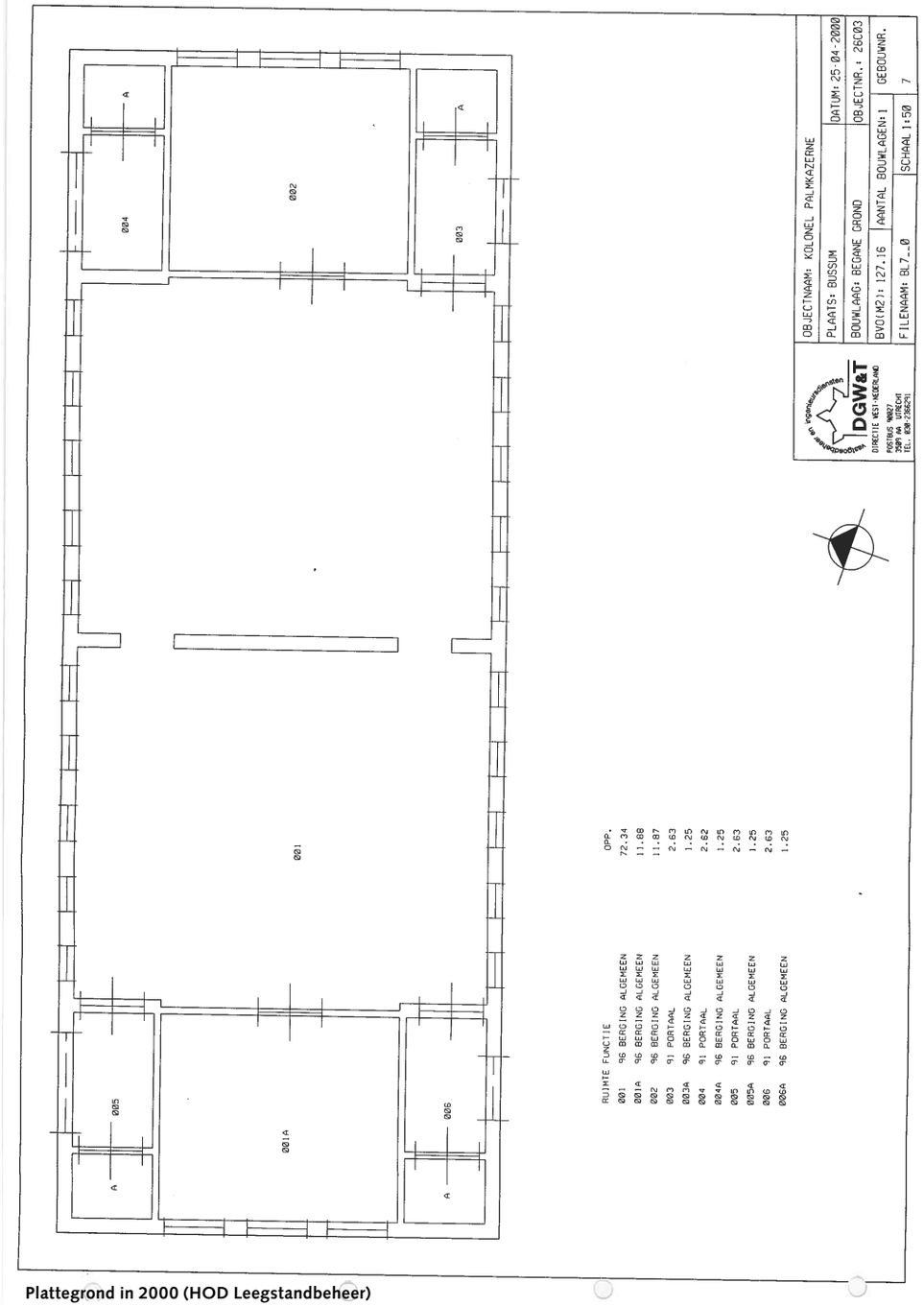
Het privaatgebouw 7 was oorspronkelijk de plaats waar militairen die in legeringsgebouw 4-6 waren gelegerd hun sanitaire behoeften konden doen. Dit badhuis werd in 1939 tegelijkertijd opgeleverd met de legeringsgebouwen en maakt deel uit van de vroegste vorm van de kazerne. Het gebouw ligt los van de hoofdstructuur van de kazerne, maar maakt zowel in stedenbouwkundig als architectonisch opzicht duidelijk deel uit van het grotere kazerne-ensemble. Het privaatgebouw is haaks op de gebouwen 5 en 6 gesitueerd en is goed zichtbaar vanaf de binnenstraat tussen deze twee legeringsgebouwen. Oorspronkelijk was er aan de andere kant van het terrein eenzelfde privaatgebouw (nr. 15) voor de legeringsgebouwen 1-3. Ook zijn er twee ongedateerde, maar zeer gelijkende badhuizen op de nabijgelegen voormalige Legerplaats Crailo, tegenwoordig een azc. Op een plattegrond van het kazerneterrein uit 1966 is het zustergebouw 15 nog te zien, maar het pand is waarschijnlijk tijdens de grootscheepse renovatie in de jaren zeventig verdwenen. Met deze verbouwingen werden inpandige sanitaire voorzieningen aangelegd in de legeringsgebouwen en raakten de privaatgebouwen in onbruik. Privaatgebouw 7 werd tijdens deze renovatie omgebouwd tot expositieruimte voor memorabilia van de intendance. Deze museumfunctie is in de laatste jaren van het kazernegebruik verplaatst naar de voormalige loods met het gebouwnummer 22. Aannemelijk is dat sindsdien het privaatgebouw 7 is gebruikt voor opslag. Tijdens de opname werd duidelijk dat er al enige tijd sprake was van leegstand.

Oorspronkelijke plattegrond, 1939 (Gemeentearchief Gooise Meren)

Plattegrond in 2000 (HOD Leegstandbeheer)

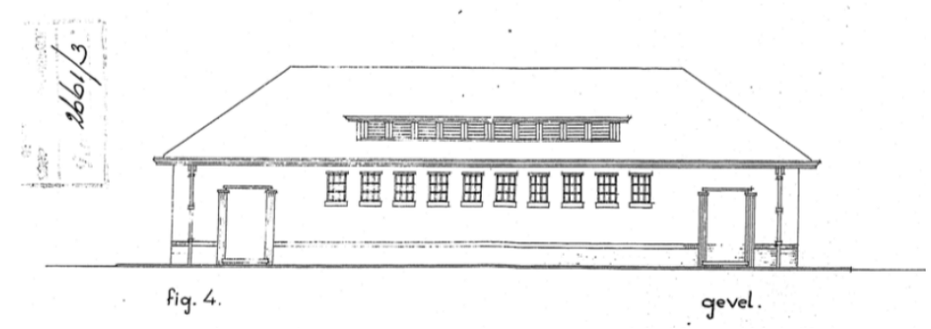
Gelijkend badhuis op de voormalig Legerbasis Crailo, nu een azc (Cultuurhistorisch onderzoek Buurtschap Crailo, Arcadis)

Ruimtelijke opzet

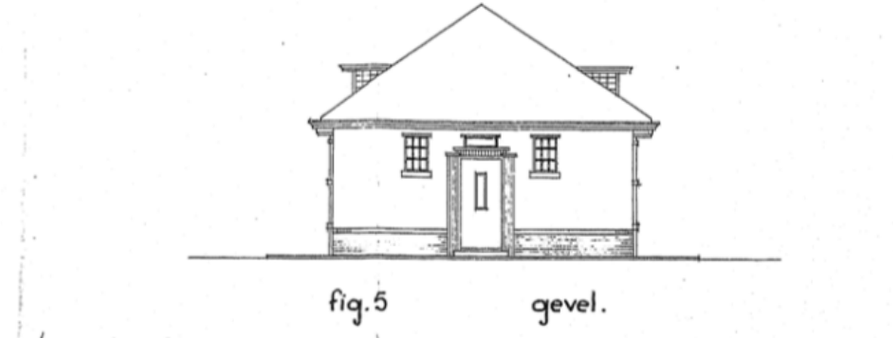
Het privaatgebouw is gebouwd op een rechthoekige plattegrond en een betonnen fundering. De gevels zijn opgetrokken uit geel metselwerk in een Twents kettingverband, een variatie op het gebruikelijkere Noords kettingverband. Het trasraam is in een contrasterend rood metselwerk uitgevoerd en van het hogere werk gescheiden door een rollaag. Het gebouw kent zes entrees, twee in elke lange zijde en één in elke korte zijde. De entrees in de lange gevels hebben een portiekje met een plafond van houten schroten. De functie van deze hoeveelheid ingangen was dat de zes afgescheiden ruimtes van het gebouw afzonderlijk bereikt konden worden. Iedere ingang is verfraaid door de zijdelingse toepassing van drie rijen verticaal metselwerk en iets uitspringende betonnen lateien. Door deze metselwerken verbijzondering lijken de ingangen geflankeerd door bakstenen zuiltjes. Tussen de entrees zijn in beide langsgevels vlak onder de dakrand tien vensters met een 9-ruits verdeling, betonnen lateien en kenmerkende keramische

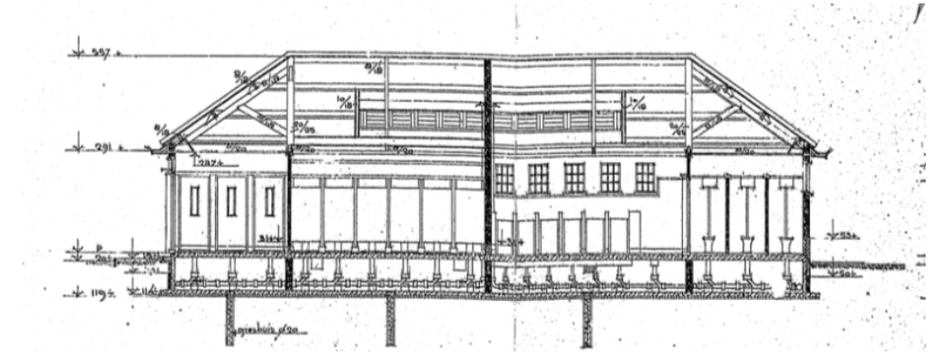

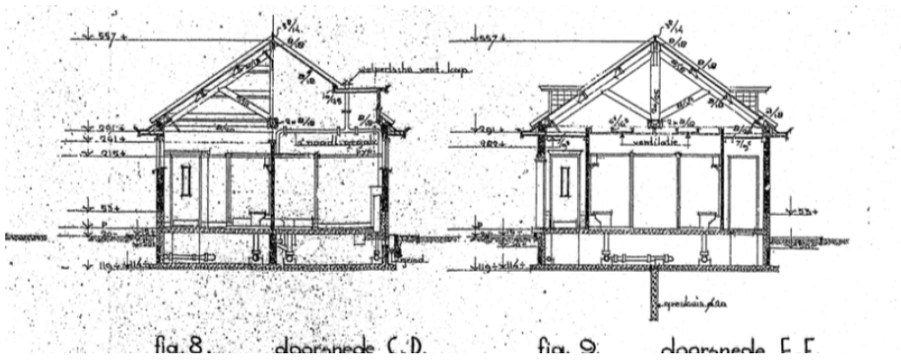

Oorspronkelijke gevelaanzicht lange zijde, 1939 (Gemeentearchief Gooise Meren)

Oorspronkelijke gevelaanzicht korte zijde, 1939 (Gemeentearchief Gooise Meren)

Oorspronkelijke doorsnede A, B, 1939 (Gemeentearchief Gooise Meren)

Oorspronkelijke doorsnede C, D en E, F, 1939 (Gemeentearchief Gooise Meren)

dorpels. Reden voor de verhoogde plaatsing van de ramen was de functie van privaatgebouw, waarvoor inkijk van buiten vermeden moest worden. De entrees in de kopgevels worden aan beide zijden geflankeerd door een enkel venster met 9-ruits verdeling. Ook hebben deze ingangspartijen een bovenlicht met een driepunts-roedeverdeling, een architectonische referentie aan de bovenlichten van de achteringangen van de legeringsgebouwen. Het geheel wordt bedekt door een plat schilddak met rode verbeterde Hollandse pannen en een ver uitkragende gootlijst. Aan beide lange zijden zijn houten dakkapellen met lamellen aangebracht voor de ventilatie van de stoomontwikkeling in het privaatgebouw. Deze dakkapellen volgen de zware uitvoering die ook de gootlijsten kenmerken. De functie van privaatgebouw is goed herkenbaar in het exterieur door de vele entrees, hoge plaatsing van de ramen en de ventilatiepartijen in het dak.

Interieur

Het interieur van het privaatgebouw was oorspronkelijk opgedeeld in zes ruimtes. Achter de ingangen in de kopse kanten waren ruimtes met ieder zes toilethokjes. De vier portiekjes aan de lange zijden van het gebouw verschaften toegang tot de vier doucheruimtes. Deze kenden ieder zes douchehokjes en zes wastafels. In het gehele gebouw waren de verkeersruimten betegeld en de vloeren van de hokjes belegd met kunstgraniet. Tijdens de verbouwingen in 1978 is het oorspronkelijke interieur uitgebroken en zijn de interne afscheidingen verdwenen waardoor een open ruimtes ontstonden. Met deze verbouwing is waarschijnlijk

Verfraaide entreepartij in de lange zijde

Kopgevel, entreepartij met bovenlicht

Het oorspronkelijke interieur is uitgebroken

Belangrijke details herinneren aan de oorspronkelijke functie, zoals de dakkapel, hoge vensters en zwaar uitgevoerde gootlijst

Ingangen aan de kopse kanten zijn afgesloten

Privaatgebouw Generaal Bonskazerne in Grave (Collectie Havang)

Privaatgebouw Elias Beeckmankazerne in Ede (Collectie Tijdbeeld)

ook de dakconstructie aan het zicht onttrokken door een tussenplafond. Ook zijn de ingangen aan de kopse kanten van binnen afgesloten. Tegenwoordig herinnert niets van het interieur nog aan de oorspronkelijke functie.

Voor een architectonische duiding van het privaatgebouw is het gewenst de vergelijking te trekken met de tegelijkertijd gebouwde legeringsgebouwen op het terrein. Gelijkende elementen zijn de keramische raamdorpels, zwaar uitgevoerde dakkapellen en uitkragende kappen. Door deze overeenkomstige elementen maakt het privaatgebouw overduidelijk deel uit van een architectonisch ensemble, tezamen met de legeringsgebouwen. Hoewel het privaatgebouw in een vergelijkbare baksteenarchitectuur is opgetrokken, kent het een expressionistischere uitvoering dan de legeringsgebouwen, vooral te herkennen in de verbijzondering van de ingangspartijen. Dat er gekozen is voor een privaatgebouw met een representatieve uitstraling is eerder uitzondering dan regel, gezien de privaatgebouwen in vergelijkbare kazernes als de Generaal de Bonskazerne in Grave en Elias Beeckmankazerne in Ede. De privaatgebouwen van deze kazernecomplexen volgen sterker de lijn van de legeringsgebouwen en kennen een soberdere verschijningsvorm. Ook is het privaatgebouw van de Kolonel Palmkazerne in tegenstelling tot zijn evenknieën groter opgezet en heeft het een fraaie horizontale belijning. Verklaring voor de verschillen is dat binnen het Boost-systeem elke afzonderlijke genie-ingenieur enige artistieke vrijheid behield, vooral in materiaalkeuze en ornamentiek.[23]

Het privaatgebouw 7 heeft stilistische overeenkomsten met verschillende eigentijdse architectuurstromingen. Voornamelijk de Nieuwe Haagse School lijkt invloedrijk in dit ontwerp. Deze bouwstijl kenmerkte zich door een robuuste expressionistische baksteenarchitectuur met hoekige bouwvolumes en gold in de jaren twintig en dertig als zakelijk alternatief voor de frivole Amsterdamse School. De betonnen lateien en bakstenen ‘zuiltjes’ naast de ingangen van gebouw 7 passen binnen deze stroming.

23) Crimson, **De Constant Rebecque Kazerne**, 33.

Ingang achterzijde gebouw 7

Bouwkundige wijzigingen

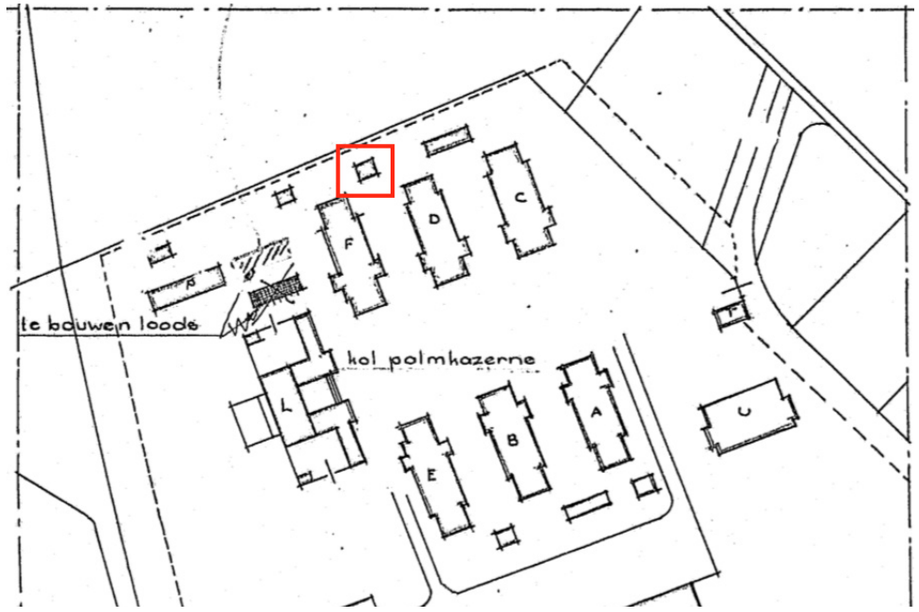
Ten aanzien van het exterieur van het privaatgebouw zijn er door de jaren heen nauwelijks of geen wijzigingen gedaan. Afgaande op naoorlogse bouwtekeningen zijn er ingrijpende herstelwerkzaamheden verricht aan het zustergebouw 15, maar voor gebouw 7 zijn dergelijke tekeningen niet bekend. Wellicht is het privaatgebouw zelfs ongeschonden uit de oorlog gekomen. Door de zeer gave toestand is de oorspronkelijke functie nog goed afleesbaar. Met de grootschalige verbouwingen in 1978 is het interieur van het gebouw daarentegen volledig uitgebroken. Wel zijn de contouren van de oorspronkelijke ruimteafscheidingen nog in het gebouw te herkennen.

Conclusies

- Het privaatgebouw 7 maakt onderdeel uit van de oorspronkelijke kazerneopzet, tezamen met de legeringsgebouwen. Het verhoudt zich architectonisch dan ook goed met de deze gebouwen.
- Opvallend is wel de expressionistische baksteenornamentiek, waardoor het in detaillering zowel de legeringsgebouwen van de Kolonel Palmkazerne als de sobere privaatgebouwen van vergelijkbare Boostkazernes in Ede en Weert overtreft. Deze representatieve uitstraling geeft het gebouw naast de ensemblewaarde dan ook individuele waarde.
- Deze waarde wordt verder benadrukt door de zeer gave staat van het exterieur. Zowel door de gave staat als de expressionistische baksteenarchitectuur vertegenwoordigt het privaatgebouw in zijn eigen typologie een zekere zeldzaamheid. Veel gelijkende gebouwen zijn of van mindere statuur, of sterk verbouwd.
- Bovendien blijft door de ongewijzigde status de oorspronkelijke functie goed afleesbaar in de kenmerkende elementen als de vele entrees, de verheven vensters en de houten ventilatiekapellen. Dat de functie afleesbaar is gebleven heeft toegevoegde waarde doordat het gebouw daarmee de geschiedenis van het kazerneleven representeert.
- Het interieur daarentegen is door een grootschalige verbouwing zodanig verbouwd dat van de oorspronkelijke inrichting niets over is. Wel is de oorspronkelijke compartimentering nog deels te herkennen.

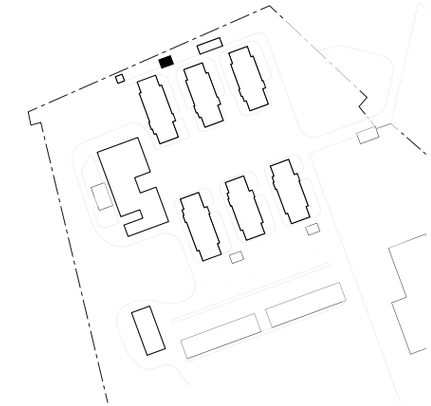

Gebouw 8, 2020

Situatieschets met de gebouwen na de oorlog, gebouw 8 ligt aan de noordelijke rand van het terrein, 1963 (Gemeentearchief Gooise Meren)

Gebouw 8: Rijwielstalling (1940-1944)

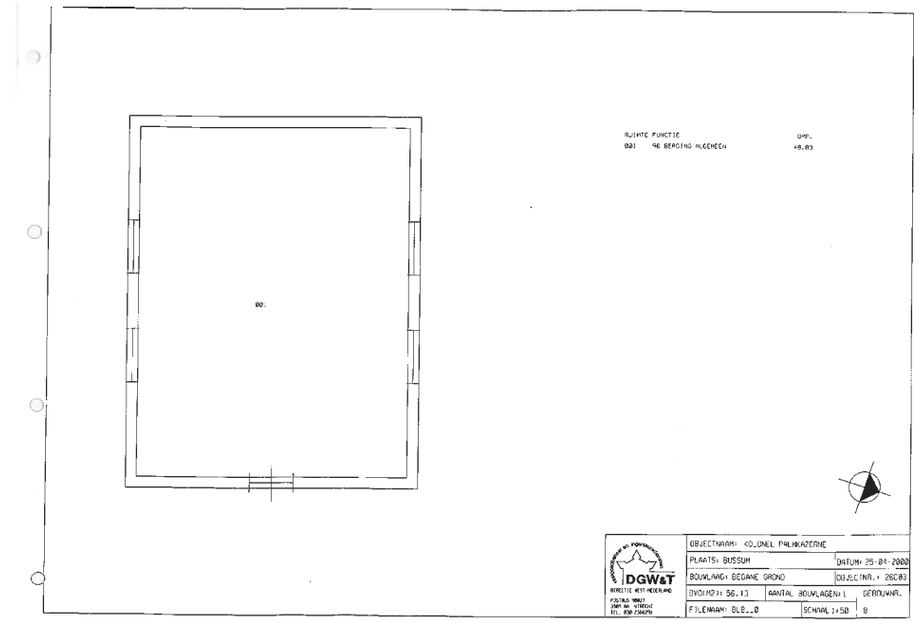
Gebouw 8 maakt deel uit van de reeks bouwwerken die de Duitse bezetters bouwden tijdens hun aanwezigheid in de kazerne. Deze toevoegingen bestonden naast het wachthuisje uit magazijnen, garages en opslagplaatsen. Zo ook deze rijwielstalling, gelegen aan de noordzijde van de legeringsgebouwen 4-6, tussen gebouw 7 en 9. Het gebouw vertoont gelijkenissen met de eveneens kleine, tijdens de oorlog gebouwde opslaggebouwen 14 en 16, die aan de zuidkant van de legeringsgebouwen liggen. Dit drietal gebouwen maakt geen onderdeel uit van de oorspronkelijke stedenbouwkundige opzet, maar zijn wel in overeenstemming met het oorspronkelijke ensemble gepositioneerd. Gebouw 8 is bijvoorbeeld net als gebouw 7 op de zichtlijn van de weg tussen twee legeringsgebouwen geplaatst.

Ruimtelijke opzet

Aangezien gebouw 8 tijdens de Tweede Wereldoorlog is gerealiseerd zijn er geen oorspronkelijke bouwtekeningen bewaard. Gebouw 8 kent een rechthoekige plattegrond. Het gebouwtje is opgetrokken uit geel metselwerk in hetzelfde Twentse kettingverband als de overige kazernegebouwen. Het trasraam is in rood metselwerk en afgesloten met een rollaag. In de beide lange zijden zijn twee kantelramen met een zes-ruits roedeverdeling, bakstenen dorpels en betonnen lateien. De stalling kent een enkele ingang in de oostgevel. De westgevel is blind. Het pand is bedekt door een plat schilddak met gesmoorde Romaanse pannen. Anders dan de oudere kazernegebouwen kent de rijwielstalling geen geprononceerde dakranden en heeft het een minder sterk uitkragende kap. Het interieur bestaat uit een enkele, met keramische tegels belegde ruimte waarin de dakconstructie zichtbaar is. Van een indeling is geen sprake.

Interieur gebouw 8

Plattegrond in 2000 (HOD Leegstandbeheer)

De tijdens de oorlog gebouwde loodsen en stallingen hebben een aanzienlijk soberder karakter dan de vroegere kazernegebouwen. Een dergelijke architectuur is te verwachten van de Duitse bezetters, die in de oorlog intensief hebben gebouwd in Nederland. Daarin volgde ze een pompeuze dan wel traditionalistische stijl, al naar gelang de functie en ligging. Voor simpele, niet representatieve gebouwen als deze rijwielstalling werd gekozen voor op de omgeving aansluitende, bescheiden baksteenarchitectuur. Dat is duidelijk te zien in het volgen van het metselverband van de overige gebouwen, maar het weglaten van de ornamentiek.

Bouwkundige wijzigingen

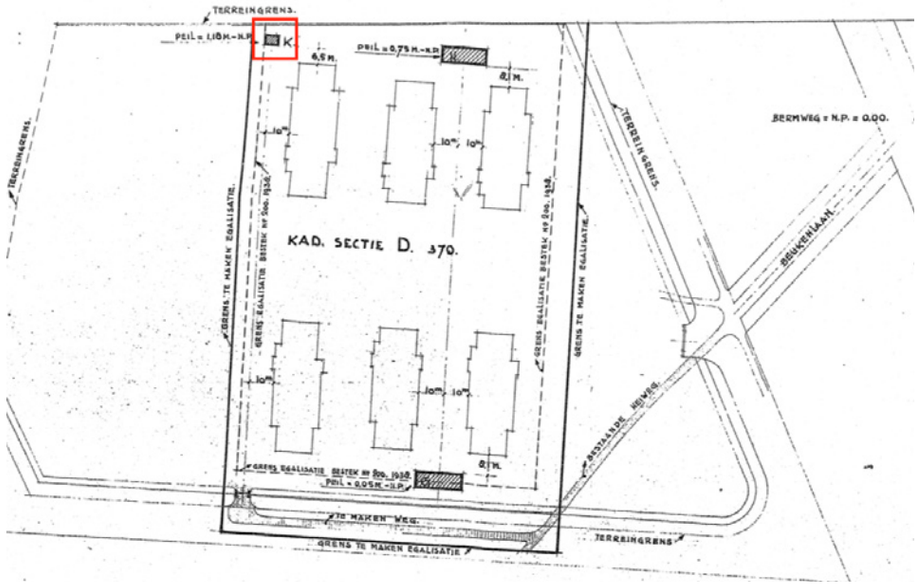
Vanwege het ontbreken van de oorspronkelijke bouwtekeningen is het lastig een overzicht te geven van de bouwkundige wijzigingen. Gezien de materiaalkeuze en staat van het gebouw is de kans groot dat er door de tijd weinig of geen verbouwingen geweest zijn.

Conclusies

- Deze bescheiden rijwielstalling, gebouwd door de Duitse bezetters in de jaren 1940-1944, is in overeenstemming, maar zonder sterke verbinding met de bestaande stedenbouwkundige structuur gesitueerd.
- De architectuur is zoals gebruikelijk voor functionele gebouwen in de bezettingsjaren zeer sober. Wel is de verbinding met de bestaande gebouwen gezocht door de toepassing van eenzelfde metselverband en vergelijkbaar schilddak.
- Het gebouw heeft geen toegevoegde waarde door zeldzaamheid of gebruiksgeschiedenis.

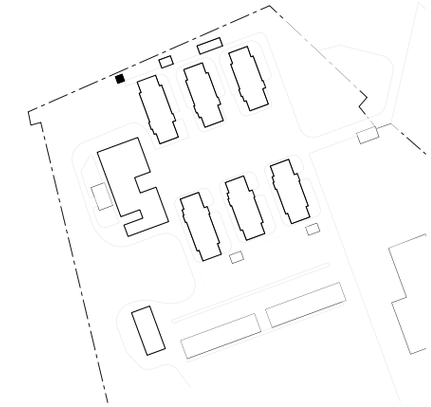

Gebouw 9, 2020

Situatie in 1939, met het transformatorhuisje in de linkerhoek van het terrein (Gemeentearchief Gooise Meren)

Gebouw 9: Transformatorhuisje (1939)

Het transformatorhuisje aan de noordzijde van het terrein dateert net als de legerings- en privaatgebouwen uit 1939. Het heeft een onopvallende situering in de hoek van het terrein, hoewel het net als bijna alle bijgebouwen wel op de zichtlijn van een tussenweg is geplaatst.

Ruimtelijke opzet

Het transformatorhuisje is gebouwd op een rechthoekige plattegrond en is net als de overige kazernegebouwen opgemetseld in gele baksteen in een Twents kettingverband. Ook het trasraam is in rood metselwerk en afgesloten door een rollaag. Vlak onder de dakrand is ook een rollaag aangebracht, afwijkend van het metselwerk van de overige bijgebouwen. Het gebouwtje is in geheel dezelfde stijl gebouwd als het privaatgebouw 7. De twee ingangspartijen, één aan de korte en één aan de lange zijde van het gebouw kennen dezelfde kenmerkende metselwerken zuiltjes en uitstekende betonlateien. Gezien het gesloten karakter van het gebouw, geëist door de functie van transformatorhuis, zijn de verdere gevelopeningen beperkt. In drie van de vier gevels zijn een drietal smalle vensters met glazen bouwstenen en bakstenen dorpels aangebracht. Het transformatorhuisje heeft een plat schilddak met uitkragende dakrand en houten geprononceerde gootlijsten. Het wijkt alleen af van het privaatgebouw door de gesmoorde Romaanse pannen in plaats van rode Hollandse pannen. Het interieur hebben we door de gevaarlijke hoogspanning niet kunnen zien. De plattegrond laat twee kleine van elkaar gescheiden ruimtes zien, die afzonderlijk bereikt kunnen worden door de twee entrees.

Het gebouwtje vormt overduidelijk een architectonisch ensemble met het privaatgebouw, afgaande op de gelijkende elementen als entreepartijen en gootlijsten. Het kent daardoor eenzelfde expressionistische baksteenarchitectuur die verwant is aan de Nieuwe Haagse School.

Oorspronkelijke bouwtekeningen gebouw 9, 1939 (Gemeentearchief Gooise Meren)

fig.1 Z.O. gevel

fig.2 Z.W. gevel

fig.3 N.W. gevel

fig.4 N.O. gevel

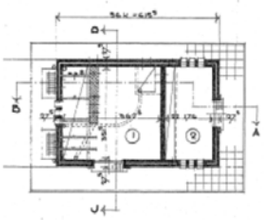

fig.5 begane grond

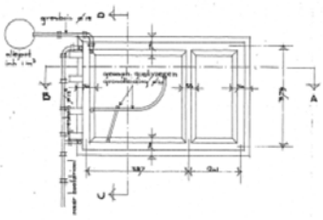

fig.6 fondeering en rioleering

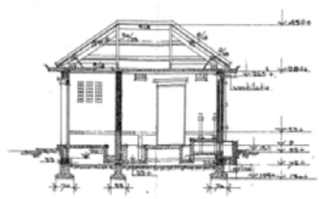

fig.8 doorsnede A.B.
zie fig. 5.6 en 7.

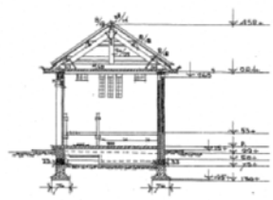

fig.9 doorsnede C.D.
zie fig. 5.6 en 7.

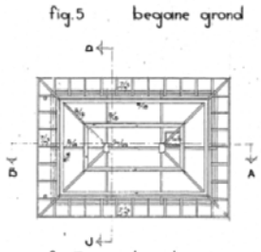

fig.7 kapplan.

SCHAAL	1:100.	DATUM.	OPMERKINGEN.	LETTER
GETEKEND	P.v.W.	5.12.38.	MATEN IN M.	GEBOUW
GECONTROLEERD				K.
GEZIEN.				

HET BOUWEN VAN EEN KAZERNEMENT VOOR EEN REGIMENT INFANTERIE TE BUSSUM. (3e GEDEELTE)

TRANSFORMATORGEBOU

2e GENIE COMMANDEMENT
BEROEPSAANWEZEND - INGENIEUR
TE AMERSFOORT ——— 1939.

BESTEK Nr.
IN 6 BLADEN. 3e BL

AMERSFOORT, 11 Maart 1939. Arjen

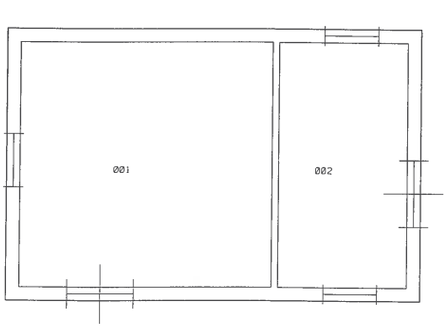
DE KAPITEIN
BEROEPSAANWEZEND - INGENIEUR:

DE AANNEMER:

Plattegrond in 2000 (HOD Leegstandbeheer)

RUIMTE	FUNCTIE	OPP.
001	97 TRANSFORMATORRUIMTE	27.52
002	97 TRANSFORMATORRUIMTE	14.04

DGW&T
DIRECTIE WEST-NEDERLAND
POSTBUS 19827
2500 AA UTRECHT
TEL. 030-2366291

OBJECTNAAM: KOLONEL PALMKAZERNE			
PLAATS: BUSSUM		DATUM: 25-04-2000	
BOUWLAAG: BEGANE GROND		OBJECTNR.: 26C03	
BVO(M2): 50.18	AANTAL BOUWLAGEN: 1		GEBOUWNR.
FILENAAM: BL9__0	SCHAAL 1:50		9

Entree in de korte zijde, met karakteristieke verfraaiing en rollaag onder de dakrand

Het drietal smalle vensters dat in drie van de vier gevels terugkomt

Bouwkundige wijzigingen

Afgaande op de oorspronkelijke bouwtekeningen zijn er nauwelijks of geen wijzigingen ten opzichte van het exterieur uitgevoerd. Gezien de goede staat van de pannen is de dakbedekking wel vernieuwd. Interieur is zoals gezegd niet opgenomen.

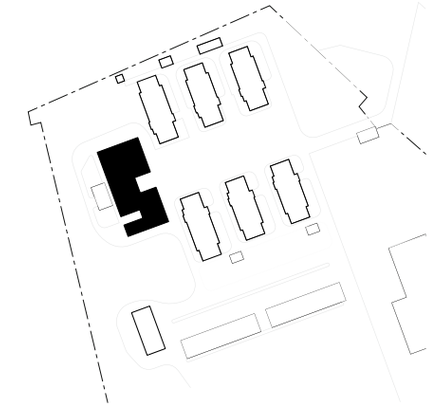
Conclusies

- Voor dit transformatorhuisje geldt in grote lijnen dezelfde conclusie als het privaatgebouw 7. Het betreft een onderdeel van de oorspronkelijke kazernestructuur en heeft een gelijkende karakteristieke verschijningsvorm als het privaatgebouw, gekenmerkt door de siermetselwerken entreepartijen. Het gebouw heeft daarmee een hoge ensemblewaarde
- Door de architectonische kwaliteiten en de gave staat van het exterieur is het transformatorhuisje een waardevol object binnen het ensemble van de kazerne.

Gebouw 13, 2020

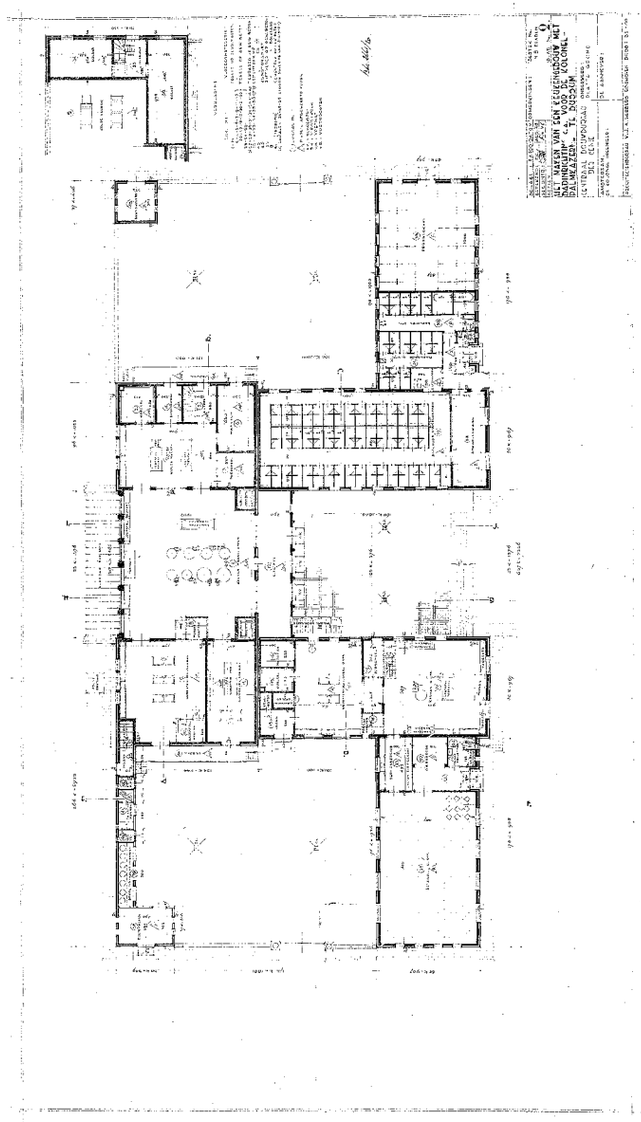

Gebouw 13: Keuken- en badhuisgebouw (1950)

Het keuken- en badhuis gebouw dateert uit 1950 en fungeert binnen Boosts strenge stedenbouwkundige ordening van kazernegebouwen vaak als een soort ruimtelijke afsluiter van het appelterrein. Ook bij de Palmkazerne is het keuken- en badhuisgebouw gepositioneerd als afsluiter van het terrein en wordt het aan weerszijde geflankeerd door drie identieke legeringsgebouwen. Oorspronkelijk had het gebouw een drietal functies. In de kelders van het gebouw bevond zich de centrale stookplaats, op de begane grond was een keukengebouw met alle functies die daarbij hoorde. Hier werden maaltijden bereid voor de rekruten. Aanvankelijk was er alleen voor de onderofficieren een eetzaal in het keukengebouw, de rekruten haalden drie keer per dag het eten op in het keukengebouw maar aten in de eetzalen van de legeringsgebouwen. Daarnaast fungeerde het gebouw oorspronkelijk als badhuis. In de legeringsgebouwen konden de rekruten zich weliswaar wassen aan een wastafel maar voor een douche kon men terecht in het badhuisgebouw, dat oorspronkelijk ook in gebouw 13 was ondergebracht. Door deze functies apart onder te brengen in een centraal gebouw kon er tijd worden gewonnen met de bouw van de legeringsgebouwen, bovendien leverde centralisering economische voordelen op.

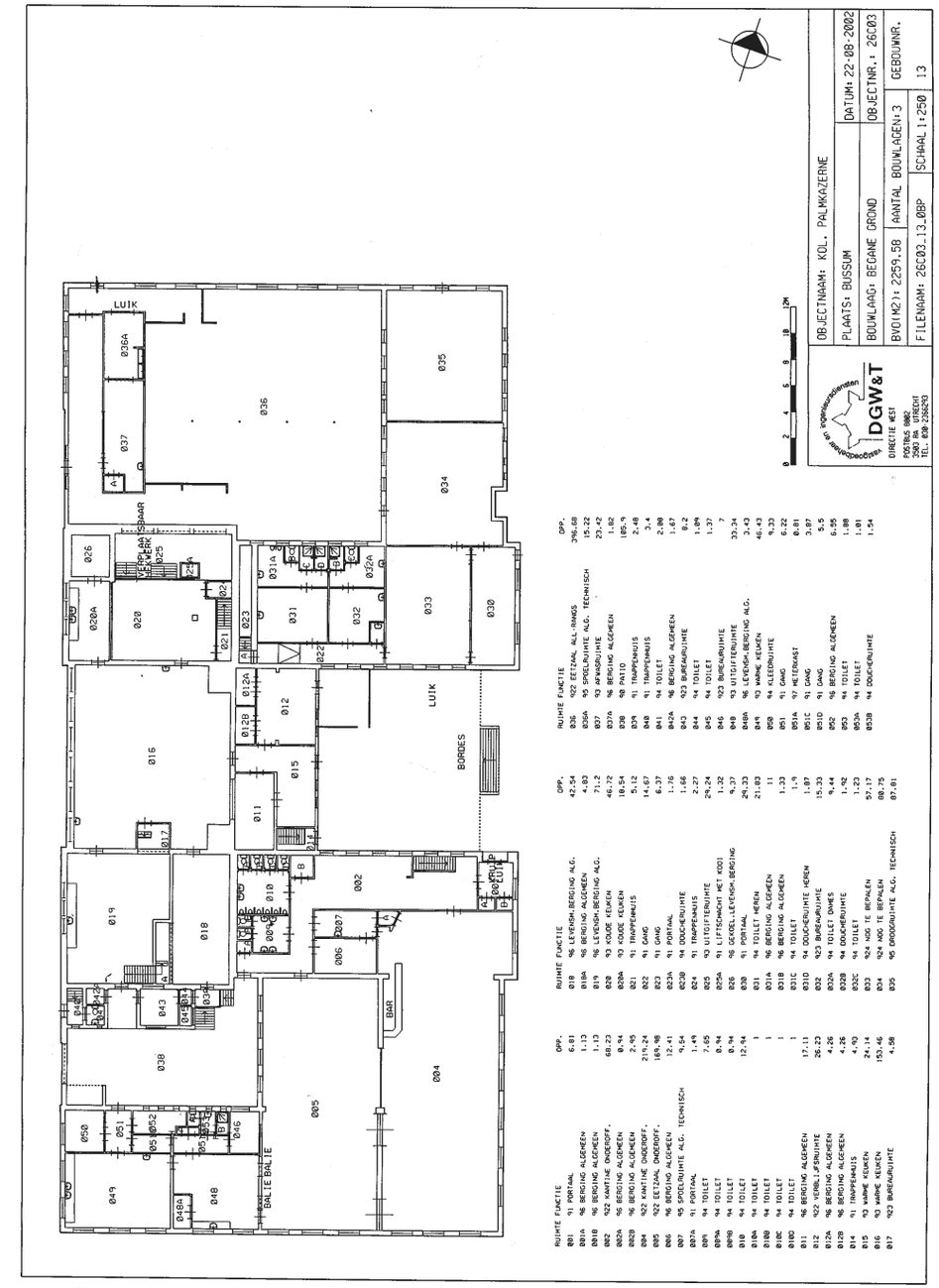
Keuken- en badhuisgebouw naar ontwerp Boost (deels uitgevoerd)
Het keuken- en badhuisgebouw uit 1950 is niet het eerste ontwerp dat voor deze plek werd gemaakt. Oorspronkelijk was er een ander keukengebouw met badhuis bedacht door Auguste Boost, maar dit ontwerp uit de jaren dertig werd om onbekende redenen ter zijde geschoven. Eind jaren veertig koos men voor een gebouw naar ontwerp van W.J.A. Herbers (1904-1964). Vermoedelijk had het keukengebouw en badhuis vlak voor de oorlog geen absolute prioriteit bij de

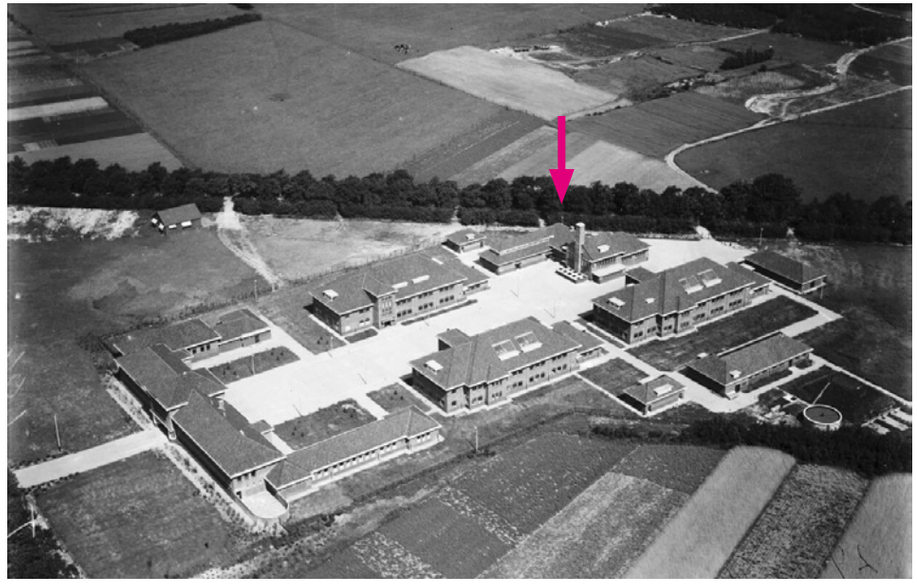
Oorspronkelijke bouwtekeningen gebouw 13 (Gemeentearchief Gooise Meren)

Plattegrond in 2000 (HOD Leegstandbeheer)

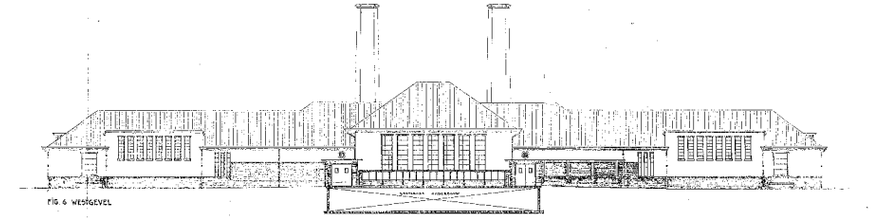

L-vormig keukengebouw bij de Johan van de Kornputkazerne in Steenwijk (magazines.defensie.nl)

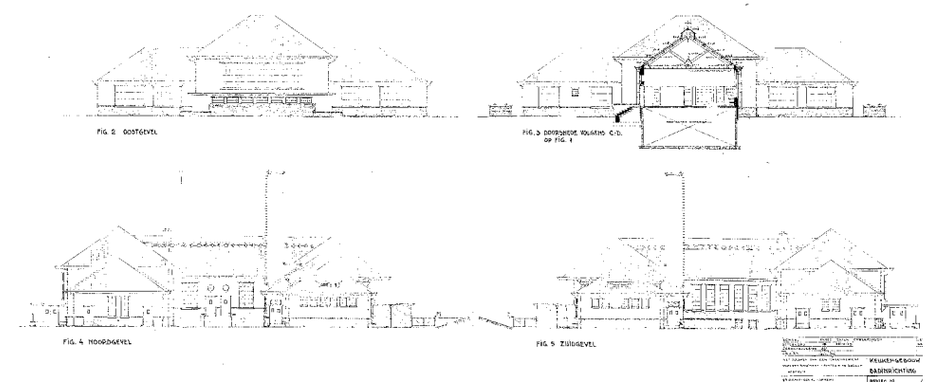
militaire staf en werd wegens tijdsdruk de bouw tijdelijk uitgesteld. Duidelijk is wel dat Boost de ontwerpen in het najaar van 1939 al had klaarliggen. Misschien stond de bouw gepland in de loop van 1940 en was de Duitse inval in het voorjaar de reden waarom de bovenbouw niet is doorgegaan. De kelders onder het huidige keukengebouw komen daarentegen nog wel voort uit de koker van Boost en zijn eind jaren dertig aangelegd, gelijk met de zes legeringsgebouwen. Hoewel Boosts ontwerp voor de keuken- en badinrichting nooit is uitgevoerd is het toch belangrijk om er bij stil te staan omdat de ruimtelijke opzet meer licht werpt op het stedenbouwkundige ensemble zoals dat door de ontwerper was geconcipieerd.

Het keuken- en badhuisgebouw was een terugkerend element in de bouwdoos van de Boostkazernes en op andere plaatsen in Nederland werd er voor de oorlog wel een volledig ensemble gebouwd. Maar waar de legeringsgebouwen en de poortgebouwen binnen de bouwdoos nauwelijks varieerden was er meer onderscheid in de vormgeving van het keukengebouw. In de Jan van Schaffelaerkazerne in Ermelo en de Johan van den Kornputkazerne in Steenwijk – beide grenskazernes met een poortgebouw - plaatste Boost het keukengebouw

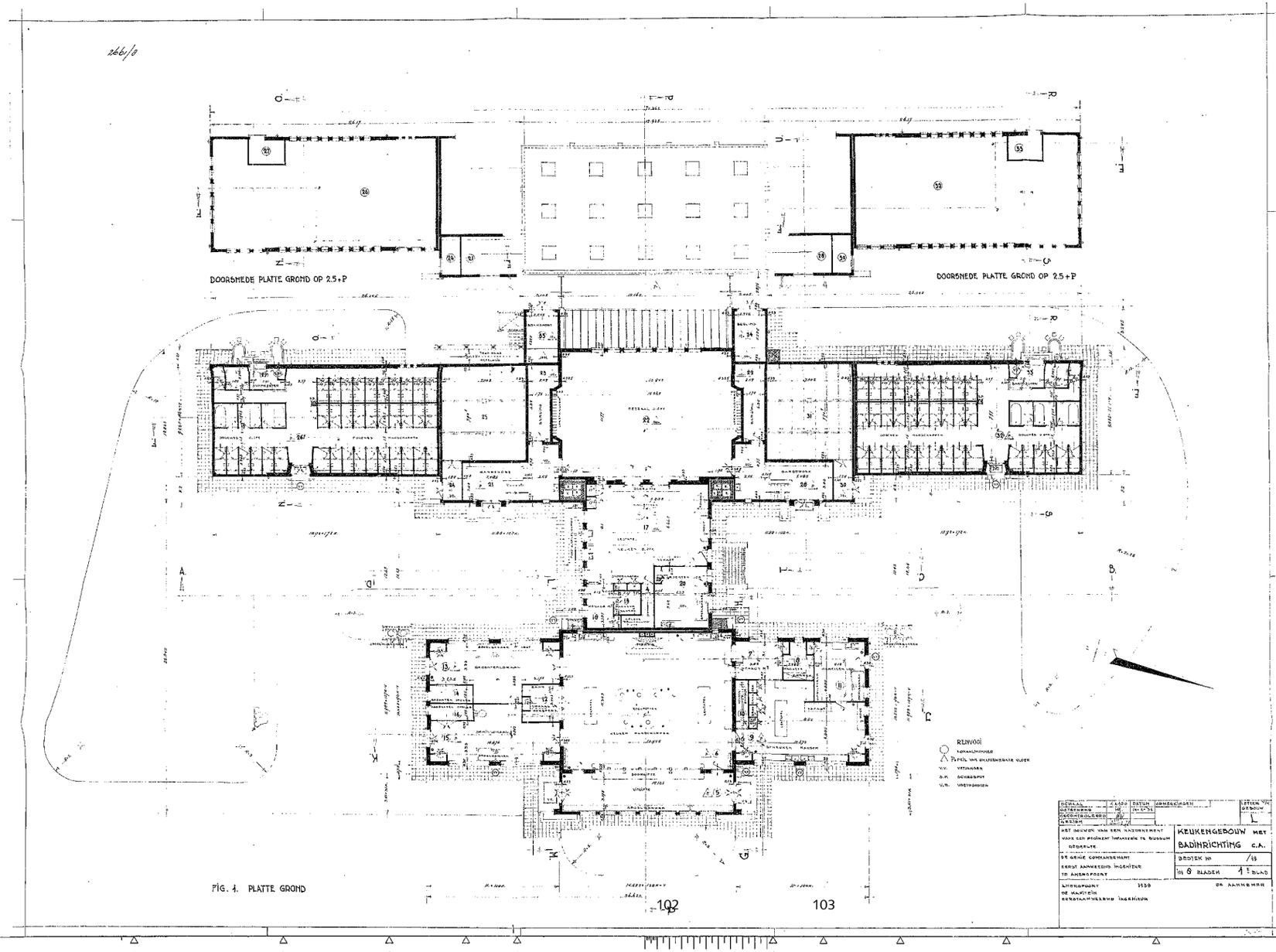
Vooroorlogs ontwerp van de westgevel van het keuken- en badhuisgebouw (niet uitgevoerd) (Gemeentearchief Gooise Meren)

Vooroorlogs ontwerp van de gevels van het keuken- en badhuisgebouw (niet uitgevoerd) (Gemeentearchief Gooise Meren)

op een hoek van de appelplaats, achter op het terrein. Bij deze kazernes kreeg het keukengebouw een L-vormige plattegrond. De bescheiden schaal ten opzichte van de legeringsgebouwen en de asymmetrische positionering in het ensemble maakten dat het keuken- en badgebouw geen dominante rol kreeg in het kazernecomplex. Dankzij de L-vormige plattegrond fungeerde het wel als een stedenbouwkundige afsluiter van de appelplaats en dialogeerde het bovendien met het poortgebouw dat aan de andere zijde de appelplaats afsloot.

Bij de regimentskazernes – waaronder de Palmkazerne – koos Boost echter voor een andere benadering. Omdat bij dit type kazernecomplexen geen poortgebouw werd gemaakt had Boost alleen het keukengebouw om hiërarchie aan te brengen in de stedenbouwkundige compositie. Zowel bij de Generaal de Bonskazerne in Velp, de Van Hornekazerne in Weert als de Elias Beeckmankazerne in Ede, die

Plattegrond van het niet uitgevoerde keuken- en badhuisgebouw uit 1939 naar ontwerp van Boost (Gemeentearchief Gooise Meren)

In het midden het keukengebouw van de Elias Beeckmankazerne in Ede, geflankeerd door legeringsgebouwen (Bouwhistorisch onderzoek Elias Beeckmankazerne in Ede, Arcx)

allemaal eind jaren dertig volgens Boosts bouwdoos werden gerealiseerd, vormde het keukengebouw annex badhuis een enigszins monumentale afsluiting van de appelplaats en de logementsgebouwen.

Bij de drie hierboven genoemde kazernes werd het keukengebouw weliswaar niet volgens een standaardtype gebouwd maar de basisopzet van de plattegrond was heel gelijkend. De grondvorm van de plattegrond leek telkens op een Lotharings kruis: een middenas met twee dwarsbalken, of anders gezegd, een 'H' met ongelijke benen. In één as werd het badhuis voorzien, in de andere as de keukens; daaronder vond men in de kelder de opstelplaats voor de ketels. Dit principe hinkte bij deze Boostkazernes echter op twee gedachten. Enerzijds suggereert de stedenbouwkundige positionering en de symmetrische volumeopbouw dat het hier om zeer belangrijk gebouw gaat, bijvoorbeeld een hoofdkwartier waar gewichtige strategische beslissingen werden gemaakt. Maar daar stond tegenover dat dit onderdeel van de regimentskazernes eigenlijk een tamelijk banale functie vervulde als doucheruimte en grootkeuken voor de manschappen. Wat de onduidelijkheid nog vergrootte was het ontbreken van een centrale entree, die verschoof Boost namelijk naar de zijkant. De gevel grenzend aan de appelplaats kreeg zo eerder het karakter van een achtergevel.[24]

Boost had in zijn vooroorlogse ontwerp het keukenvolume, waarin de grote kookpotten en fornuizen stonden opgesteld, centraal aan de appelplaats gesitueerd. Die centrale keuken zou het hoogste deel van het gebouw worden,

24) Op de oorspronkelijke tekeningen van de regimentskazerne in Ede staat de gevel grenzend aan de appèlplaats ook aangeduid als achtergevel.

bedekt met een schilddak. Aan weerszijden zou deze keuken lagere vleugels hebben gekregen waar het voedsel zou worden voorbereid in schilkeukens en groentekeukens. In deze vleugels zouden ook opslagruimten zijn voorzien. In het 'verbindingsstuk' tussen de kortere en de langere vleugel situeerde hij een kleinere keuken waar het voedsel voor de onderofficieren en overige hogere rangen bereid zou worden. In de brede vleugel – aan de westzijde – zou centraal een ruime eetzaal voor deze hogere militairen zijn voorzien. Net als bij de voorste vleugels zou ook hier het volume naar buiten toe stapsgewijs aflopen. De centrale eetzaal het hoogst, de vleugels waarin aan weerszijden de douches waren voorzien, langer.

Ruimtelijke opzet kelders

De kelders van het keukengebouw en de schoorstenen dateren zoals gezegd al uit het eind van de jaren dertig en waren aangelegd vooruitlopend op het beschreven keukenontwerp van Boost. Deze kelders werden opgetrokken in gewapend beton en diep in de zandgrond aangelegd. Centraal werd een diepe kelder voorzien, waarin grote CV-ketels waren opgesteld die het gehele kazernecomplex moesten warm stoken, dus ook de legeringsgebouwen waar de soldaten sliepen. Om daglicht te voorzien in deze centrale stookplaats had Boost op maaiveldniveau een lichtstraat bedacht. Rondom, en door het midden van de kelderruimte kwamen stalen galerijen te lopen zodat technici gemakkelijk toegang hadden tot de installaties. De grote verwarmingsketels werden opgestookt met kolen, waarvoor aan de westkant een grote kolenkelder werd aangelegd. Deze kon worden bevoorraad via de hellingbanen aan weerszijde van de kelder. Het

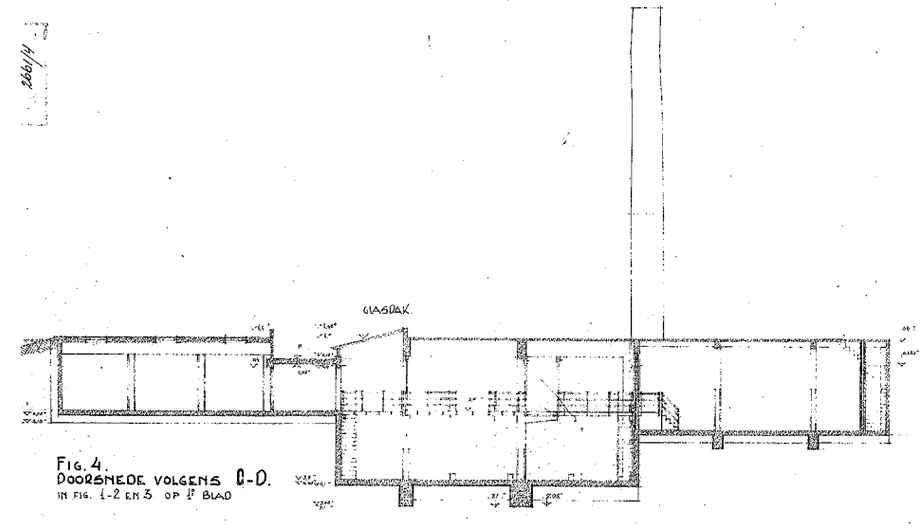

Het interieur van het ketelhuis

gebouw dat op de voormalige kolenkelder staat (gebouw 12) werd pas in de jaren zestig gebouwd. Tot die tijd bleef de dakvloer van de kolenkelder onbebouwd en zorgden 15 dakvensters voor daglicht in de kelder. Van binnenuit zijn de sparingen nog te herkennen. Voor de bouw van gebouw 12 zijn deze met beton dichtgemaakt.

Aan de oostzijde van het ketelhuis werd een derde kelderruimte gemaakt die als 'regelkelder' werd aangeduid. Vermoedelijk stond hier de apparatuur ter aansturing van de verwarmingsinstallatie. Constructief is het gehele keldercomplex opgetrokken in gewapend beton, een monoliet geheel van balken, wanden en vloeren. Dat was het meest voor de hand liggende materiaal voor deze functie: sterk, waterbestendig, relatief goedkoop en bovendien brandveilig.

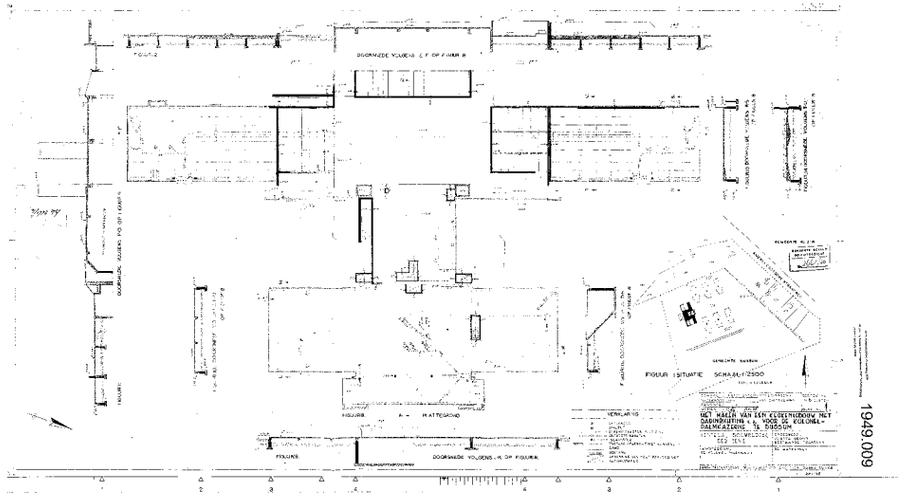

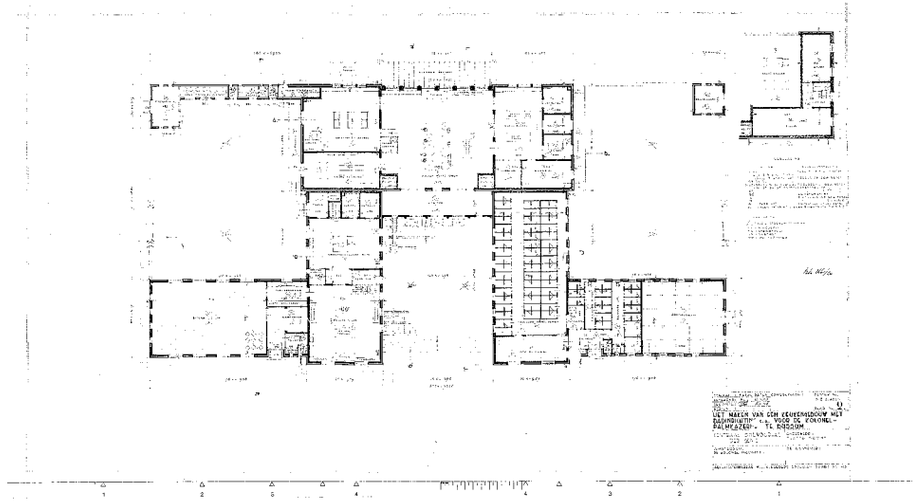

Links op tekening de kolenkelder waar later in de jaren zeventig gebouw 12 is opgezet. In het midden het ketelhuis en de regelkamer waar na WOII het keukengebouw en badhuis op zijn gebouwd (Gemeentearchief Gooise Meren)

Interieur van de voormalige kolenkelder. Let op de sparingen voor de daklichten die later met beton zijn dichtgemaakt

Bovenaanzicht van de kelders en funderingen zoals aangelegd voor de Tweede Wereldoorlog (Gemeentearchief Gooise Meren)

Begane grond van het keuken- en badhuisgebouw in de oorspronkelijke toestand (Gemeentearchief Gooise Meren)

Keuken- en badhuisgebouw (uitgevoerd naar ontwerp W.J.A. Herbers)

Ruimtelijke opzet hoofdvolume

Hoewel Boosts fundatie en kelders in de vorm van een Lotharings kruis er al lagen koos men eind jaren veertig toch voor een keuken- en badhuisgebouw met een heel andere vorm, ontworpen door de Eindhovense architect Herbers. Deze onbekende architect kreeg de opdracht mogelijk via zijn connecties bij de Nederlandse krijgsmacht. Kort na de bevrijding van het zuiden van Nederland was hij betrokken bij de bouw van een militair kampement in Oirschot en aan het begin van de oorlog was hij als dienstplichtig korporaal ingezet bij de slag om de Grebbenberg.[25] Waarom Herbers een volledig nieuw ontwerp maakte voor het keuken- en badhuisgebouw is niet bekend, mogelijk stelde de naoorlogse militaire staf andere eisen aan het gebouw. Opmerkelijk aan het ontwerp van Herbers was dat hij de gereedliggende fundamenten en kelders van het ontwerp van Boost maar gedeeltelijk gebruikte. De centrale keuken, het hoogste deel van het gebouw schoof hij naar achteren ten opzichte van de appelplaats. De twee vooroorlogse schoorstenen werden in dit gebouw opgenomen. Voor dit hoofdvolume plaatste Herbers twee L-vormige gebouwvolumes, gespiegeld ten opzichte van de symmetrie-as. In tegenstelling tot het hoofdvolume en de legeringsgebouwen rond het appelterrein kregen deze L-vormige volumes geen schilddaken maar gewone zadeldaken. De L-vormige vleugel aan de noordzijde was oorspronkelijk ingedeeld als badhuis, opgedeeld in een gedeelte voor de manschappen, en een apart deel voor de onderofficieren. Het L-vormige volume aan de zuidzijde huisvestte aparte keukens, schillokalen en bescheiden eetzaal voor onderofficieren.

Gevels

De westgevel van het voormalige keukengebouw week sterk af van de overige gevels. Het middendeel kreeg een zestal hoge ramen, van elkaar gescheiden door betonnen zuilen met abstract vormgegeven kapitelen die op hun beurt weer een zware betonnen balk dragen. Aan weerszijde daarvan bedacht Herbers iets lagere vensters, opgedeeld in drieën en van elkaar gescheiden door betonnen halfzuilen. Dankzij deze imposante raampartijen geeft de westgevel veel meer

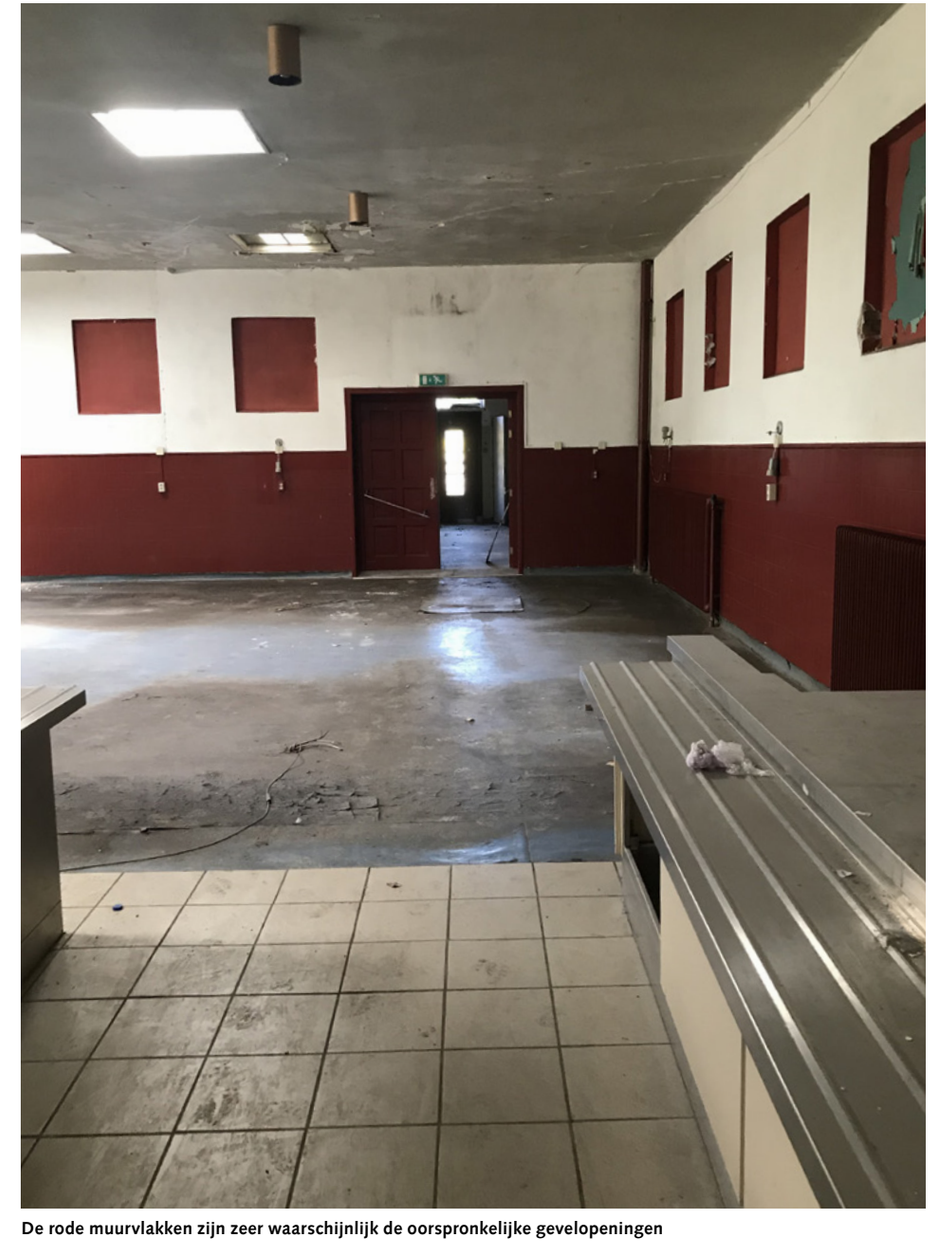
25) https://www.grebbeberg.nl/index.php?page=verklaring-van-dienstplichtig-korporaal-w-j-a-herbers.

Grote betonnen vensters in de westgevel van het keukengebouw

De rode muurvlakken zijn zeer waarschijnlijk de oorspronkelijke gevelopeningen

Noordgevel en een deel van oostgevel. Het deel links op de foto is het voormalige badhuis, te herkennen aan de hoog geplaatste stalen vensters. Het rechtse deel op de foto is de eetzaal die in 1963 is aangebouwd

de indruk een voorgevel te zijn dan de onsamenhangende oostgevel aan de appelplaats. Opmerkelijk is wel de positionering van lichtstraat die voor daglicht in de onderliggende stookplaats zorgt.

Hoe de beide zijgevels van het keuken- en badhuisgebouw er oorspronkelijk hebben uitgezien valt moeilijk te achterhalen. In de loop der jaren zijn er uitbreidingen voor deze zijgevels geplaatst en historisch beeldmateriaal of bouwtekeningen van deze gevels zijn niet beschikbaar. Vermoedelijk zijn de donkerrood geverfde terugliggende vlakken in de noordelijk eetzaal dicht gemetselde raamsparingen. Deze vlakken bevinden zich op ongeveer 2 meter hoogte, wat gezien de badhuisfunctie een logische positionering is.

In het midden van de oostgevel, de gevel grenzend aan de appelplaats, bevindt zich een soort verhoogd terras dat aan drie zijden wordt ingeklemd door het

keuken- en badhuisgebouw. Mogelijk fungeerde dit verhoogde terras als een laad- en losperron voor vrachtwagens die het keukengebouw bevoorraadden. De deur in het midden gaf toegang tot de uitgiftebalie, hier haalden de sergeanten het eten op en brachten het vervolgens naar de logementsgebouwen. Bij de vleugel aan de rechterzijde zijn de ramen kleiner en zijn ze hoger in de gevel geplaatst omdat hierachter zich oorspronkelijk de douche- en kleedruimtes bevonden.

Architect Herbers heeft de detaillering van het keukengebouw laten aansluiten op de legeringsgebouwen die kort voor de Tweede Wereldoorlog waren gebouwd. Hij paste een vergelijkbaar soort stalen kozijnen toe en ook de keramische raamdorpels en de dunne, uitstekende lateien in sierbeton zijn uitgevoerd zoals in de legeringsgebouwen dat eerder was gedaan. Dat geldt ook voor de geprofileerde dakranden die op het eerste zicht de suggestie wekken dat het om getimmerd lijstwerk gaat maar bij nader inzien in beton zijn uitgevoerd.
De verhoudingen en vlakverdelingen van de vensters van het keukengebouw verschillen naar gelang de plaats van toepassing. In het badhuisgebouw paste Herbers hoog geplaatste vensters om de privacy van de gebruikers te waarborgen; de mess van de onderofficieren grenzend aan de oostgevel kreeg dan weer grotere vensters. Nog groter waren de vensters in de westgevels die voor veel daglicht zorgden in de centrale keukenruimte.

Ornamentiek

Het keuken- en badhuisgebouw is zeer sober uitgevoerd. Vrijwel alle overbodige versieringen zijn achterwege gelaten. Slechts sporadisch zijn er verbijzonderingen te vinden in het gebouw, bijvoorbeeld bij de gedraaide stenen tussen de betonnen vensters en de lichtstraat in de westgevel. Ook aan de detaillering van de betonnen vensters, hoe abstract deze ook zijn vormgegeven, is meer aandacht besteed om de esthetische kwaliteit van deze gevel omhoog te brengen (zie afbeelding op p.110). Vermeldenswaardig is overigens ook de hoekoplossing van de twee schoorstenen waarbij het metselwerk op de hoeken naar binnen springt. Hiermee wordt de opgaande lijn van de schoorstenen nog sterker benadrukt.

Schoorstenen van het keukengebouw. Let op de sprong in met metselwerk op de hoeken, 2020

Duiding van de architectuur

Stilistisch sluit dit voormalige keuken- en badhuisgebouw slechts gedeeltelijk aan op de architectuur van de zes legeringsgebouwen. Voor een deel komt dat door de vormgeving van de dakvlakken. Boost paste bij de legeringsgebouwen schilddaken toe, daken met afschuiningen aan vier zijden, terwijl Herbers eenvoudigere zadeldaken gebruikte. Daarnaast zijn bij Boost de volumes en ook de dakvlakken in elkaar geschoven. Bij het gebouw van Herbers is de massa minder verfijnd en zijn de verschillende gebouwdelen simpelweg tegen elkaar geschoven. Op andere punten heeft Herbers wel naar aansluiting gezocht bij de ontwerptaal van de legeringsgebouwen, bijvoorbeeld in de materialisering en detaillering. Hij gebruikte vergelijkbare dakranden en ook de detailleringen van de stalen vensters komen overeen. Hetzelfde geldt voor het metselwerk, net als bij de legeringsgebouwen is hier een Twents kettingverband toegepast.[26] De aansluiting met de legeringsgebouwen moet dus vooral worden gezocht op het niveau van de detaillering en materialisering, en minder op het vlak van de volumeopbouw.

Hierboven zijn al enkele kritische opmerkingen geplaatst bij de wijze waarop Boost omging met de keuken- en badhuisgebouwen bij de regimentskazernes. Bij afwezigheid van het poortgebouw plaatste hij het keukengebouw op het eind de appelplaats, alsof het om een belangrijk institutioneel of strategisch bouwwerk ging. Deze positionering is echter tegenstrijdig aan de nogal banale functie van het gebouw. Onvermijdelijk lijdt ook het ontwerp van Harbers aan die kwaal, hij moest het tenslotte doen met de situering die door Boost een decennium eerder was bedacht. Wat bovendien opmerkelijk is aan het ontwerp van Herbers – maar dat zien we ook bij de keukengebouwen van Boost elders in Nederland – is dat het gebouw zich architectonisch eigenlijk ook afkeert van de appelplaats. De oostgevel van het gebouw lijkt eerder een achterkant te zijn dan een voorkant. De westgevel daarentegen geeft dankzij de grote glaspartij veel meer de indruk van een voorgevel. Het gebouw is daarmee nogal ambivalent, enerzijds staat het pontificaal in op de middenas van het ensemble, anderzijds keert de architectuur zich juist af van de appelplaats.

---

26) Deze naam is door Koen Mulder aan dit verband gegeven omdat het veel voorkomt in Twente. Het is in feite een variant op het Noors kettingverband, dat veel gangbaarder is. Het Twents kettingverband bestaat uit het afgewisseld leggen van een laag strekken en een laag kop afgewisseld met strekken. Zie ook: K. Mulder, **Het Zinderende Oppervlak: Metselwerkverband als patroonkunst en compositiegereedschap**. 2016, Bariet BV: Steenwijk, p. 7.

Detail van de noordgevel. De sprong links op de foto laat zien waar in de jaren zestig de eetzaal tegen het voormalige badhuis werd aangebouwd. Het linkerdeel dateert uit 1950, het gevelvlak met de drie vensters uit 1963, 2020

Gebouw 12 is eind jaren zestig gebouwd op de vooroorlogse kolenkelder aan de westzijde van het keukengebouw

Bouwkundige wijzigingen

In de loop der jaren is men het keuken- en badhuis gebouw op andere wijze gaan gebruiken. Zo werd in de oorspronkelijke opzet alleen door onderofficieren de maaltijd in het gebouw gegeten. De manschappen aten in de eetzalen in de legeringsgebouwen. Het eten werd driemaal per dag door één van de sergeanten opgehaald in het keukengebouw, met als gevolg dat de maaltijd zeker in de winter slechts half warm kon worden opgediend. Begin jaren zestig zorgde kazernecommandant Baten er voor dat er ook eetzalen voor de manschappen kwamen in het keukengebouw. In 1963 kon een nieuwe eetzaal voor de manschappen worden opgeleverd aan de noordkant van het keukengebouw, een vergelijkbare uitbreiding aan de zuidzijde ging dienst doen als eetzaal voor onderofficieren. Kleurverschil in het metselwerk laat in de zijgevel zien waar de uitbreiding uit de jaren zestig begint. De onbekende ontwerper van deze uitbreidingen heeft in de detaillering gezocht naar aansluiting bij het eerdere ontwerp van Herbers. Dat is vooral te zien in de uitvoering van het metselwerk en de detaillering van de vensters en de dakranden.

Halverwege de jaren zeventig werden de zes legeringsgebouwen grondig gerenoveerd. Daarbij werden er sanitaire voorzieningen aan de legeringsgebouwen toegevoegd. De badhuisfunctie van gebouw 13 kwam daarmee te vervallen, waarna de vrijgekomen ruimtes werden ingericht als eetzalen.

Toevoeging gebouw 12 (1966)[27]

Halverwege de jaren zestig werd achter het keukengebouw een nieuw losstaand volume toegevoegd. De bouwtekeningen van gebouw 12 dateren uit het najaar

27) Gebouw 12 vormt eigenlijk geen onderdeel van dit onderzoek maar is voor de volledigheid van het rapport toch kort behandeld.

van 1966. Onbekend is wie hiervoor het ontwerp heeft gemaakt, vermoedelijk werd deze door iemand van de Genie gemaakt. De vooroorlogse kolenkelder werd als fundering voor het gebouw gebruikt. Daarvoor moesten wel de daklichten in de kolenkelder worden dichtgemaakt. Het gebouw deed dienst als bureelgebouw en week qua vormgeving nogal af van het aangrenzende keuken- en badhuisgebouw. Zo kreeg het gebouw een lichtere gevelsteen, ander type raamkozijnen en een veel flauwere dakhelling. Het interieur lijkt grotendeels ongewijzigd ten opzichte van de oorspronkelijke toestand. Door de toevoeging van dit gebouw heeft de oorspronkelijke westgevel van het keukengebouw aan importantie ingeboet omdat gebouw 12 recht voor de centrale glaspartij met betonnen zuilen is geplaatst.

Huidige staat

Het voormalige keuken- en badhuisgebouw staat nu al enkele jaren leeg. Dat heeft het pand geen goed gedaan. Aan de buitenzijde is er nauwelijks onderhoud gepleegd. Op verschillende plaatsen lijdt het pand aan betonrot en bovendien is het gebouw beschadigd door vandalisme. Ook heeft het gebouw te maken gehad met lekkages waardoor het interieur is beschadigd. Net als bij de legeringsgebouwen zijn van het oorspronkelijk interieur slechts fragmenten bewaard gebleven. In de kelders bevindt zich op enkele wanden nog het oorspronkelijke tegelwerk, het gaat hier om eenvoudige roomwitte tegels van 15x15 cm. Ook de balustraden en trappen, beide uitgevoerd in staal, dateren uit het eind van de jaren dertig.[28]
Op de begane grond bevinden zich vooral in de centrale keuken nog enkele oorspronkelijke elementen die bijdragen aan de historische ervaarbaarheid van het gebouw. Met name de oorspronkelijke stalen deur- en raamkozijnen die zich her en der in het pand bevinden zijn daarbij vermeldenswaardig. Vermoedelijk stamt ook het grootste deel van het wandtegelwerk in deze ruimten uit de bouwtijd, dat geldt niet voor de vloertegels. De nog aanwezige keukenopstelling, zoals de grote kookpotten in de centrale ruimten zijn in dit rapport niet onderzocht.

28) Tot in hoeverre de technische installatie nog uit de jaren dertig stamt is niet onderzocht.

Stalen kozijnen in het keukengebouw

Conclusies

- De volumeopbouw van gebouw 13 is het resultaat van de complexe bouwgeschiedenis, waardoor een onsamenhangend gebouw is ontstaan. Als gevolg daarvan lijkt de stedenbouwkundige positionering niet te kloppen. De centrale, haast monumentale positionering ten opzichte van de appelplaats suggereert dat het hier om het belangrijkste gebouw uit het ensemble gaat. Architectonisch keert het gebouw zich echter juist af van de appelplaats omdat de voorgevel aan de andere zijde (westen) lijkt te liggen. De oostgevel aan de appelplaats lijkt eerder een achtergevel te zijn. De toevoeging van gebouw 12 voor de ‘voorgevel’ maakt de verwarring compleet.
- De algehele architectonische kwaliteit is het voormalige keuken- en badhuis is matig. Het gebouw is uiterst sober vormgegeven en bovendien is er weinig aandacht besteed aan detaillering, decoratie of ornamentiek. Ook het materiaalgebruik is weinig verrassend en op stilistisch vlak ontstijgt het

gebouw nergens de middenmoot. De grote kelderruimte en de centrale kookruimte hebben dankzij de hoge verdiepingsruimte wel kwaliteit, waarbij de royale toetreding van daglicht van belang is. Uitzondering hierop vormen de grote vensters in de westgevel en de achterliggende hoge ruimten alsook de centrale stookplaats met daklicht.

- In het voormalige keuken- en badhuisgebouw zijn verschillende tijdslagen aanwezig waarbij latere toevoegingen niet altijd hebben bijgedragen aan de kwaliteit van het gebouw. Van waarde zijn bijvoorbeeld de stalen kozijnen in de buitengevel en in het interieur, deze vergroten de historische beleefbaarheid en zijn kenmerkend voor de bouwmethodiek van het tweede kwart van de twintigste eeuw. Daarmee is niet gezegd dat we te maken hebben met een goed geconserveerd bouwwerk. Met het gebouw is op uiterst pragmatische wijze omgegaan waardoor latere toevoegingen tamelijk ad hoc zijn uitgevoerd, zoals bijvoorbeeld de toepassing van systeemplafonds, kleurgebruik, keuze van afwerkingen zoals tegelwerk, etc. Bovendien laat de bouwtechnische staat vanwege gebrekkig onderhoud, vandalisme en veroudering te wensen over.
- Cultuurhistorisch is het gebouw van waarde omdat het een essentieel onderdeel vormt van het grotere ensemble op de kolonel Palmkazerne. Het gebouw vertelt iets over de wijze waarop kort voor en na de Tweede Wereldoorlog werd gekeken naar kazernecomplexen waarbij functiescheiding (slapen, werken, eten, technische installaties en sanitair) centraal stond. De waarde van het voormalige keuken- en badhuisgebouw moet dus niet zozeer gezocht worden in de architectonische of esthetische kwaliteit van het gebouw an sich maar eerder gezocht worden bij het gebouw als onderdeel van het grotere geheel van verhalen, gebouwen en structuren die gegroeid zijn in en rond de kolonel Palmkazerne.

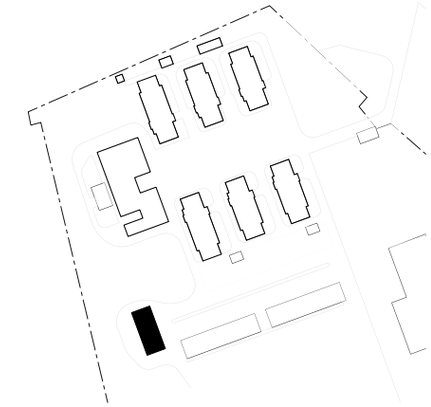

Gebouw 22

Voormalige garagegebouwen (gebouwen 20 en 21) waarmee gebouw 22 een stedenbouwkundig ensemble vormt

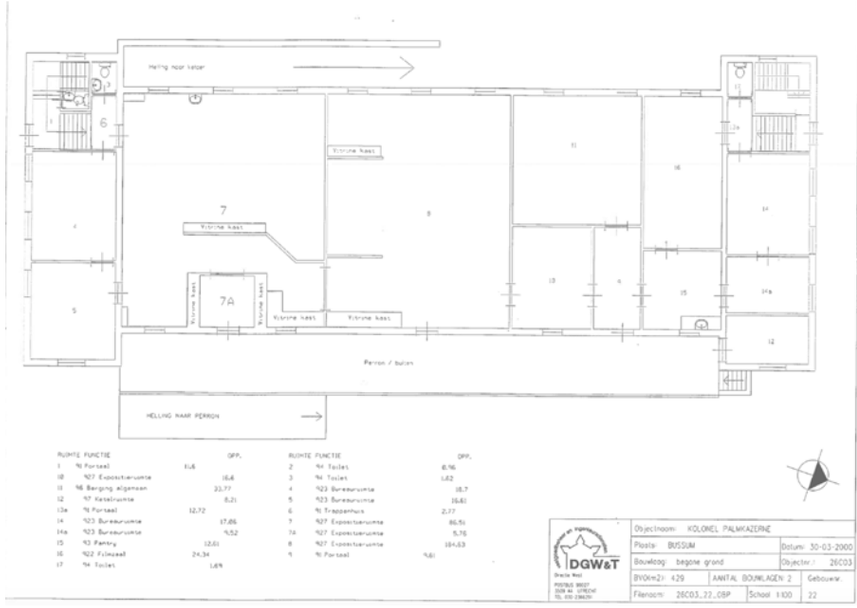
Gebouw 22: Loods/museumgebouw (1940-1944)

De gebruiksgeschiedenis van dit gebouw is door het ontbreken van originele bouwtekeningen lastiger na te gaan dan de vroegere kazernegebouwen. We weten dat het is gebouwd door de Duitse bezetters in de jaren 1940-1944. Afgaande op het jubileumboekje *50 jaar Palmkazerne* is de oorspronkelijke functie waarschijnlijk een 'badloods'. Gezien de gesloten verschijningsvorm van het gebouw is het aannemelijk dat het als opslagruimte fungeerde. Ook heeft in de zuidzijde van het gebouw tot 1979 een telefooncentrale gehuisd, die in dat jaar naar het officiershotel is overgeplaatst. Op een situeringstekening uit 1989 staat het gebouw beschreven als 'boekwerken', waarmee waarschijnlijk werd bedoeld dat de loods een archieffunctie had. Uit de laatste bouwtekeningen uit 2000 wordt duidelijk dat er expositieruimtes in zowel de kelder als de begane grond van het gebouw waren ondergebracht.

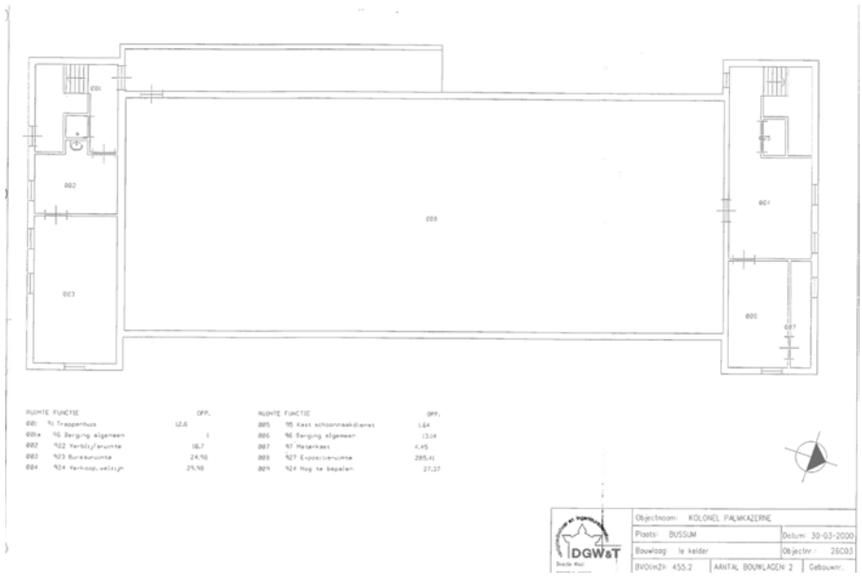
Gebouw 22 vormt samen met de twee voormalige garagegebouwen 20 en 21 een eigen stedenbouwkundig ensemble, afzonderlijk van de oorspronkelijke kazernevorm waar Boost aan tekende. De terreindelen worden van elkaar gescheiden door een groenvoorziening. Met de gebouwen 20/21 maakt gebouw 22 een lange L-vorm, waartussen een groot parkeerterrein ligt. Gebouw 22 is aan de zuidwestelijke kant van het terrein gelegen en vormt het sluitstuk. In vergelijk met het doordachte ontwerp van het oorspronkelijke kazerneterrein is de stedenbouwkundige vorm van de drie gebouwen 20-22 van bescheidener betekenis.

Ruimtelijke opzet

Aangezien gebouw 22 gebouwd is in de bezettingsjaren zijn er geen oorspronkelijke bouwtekeningen bekend, waardoor deze analyse is gebaseerd op de huidige verschijningsvorm en latere plattegronden. Het pand heeft een

Plattegrond begane grond in 2000 (HOD Leegstandbeheer)

Plattegrond kelder, 2000 (HOD Leegstandbeheer)

Laadperron aan de oostgevel

H-vormige plattegrond en kent een enkele volledig onderkelderde bouwlaag. Tegen het gebouw is aan de oostzijde een laadperron en aan westzijde een helling naar de kelder. De gevels van gebouw 22 zijn opgetrokken uit geel metselwerk in een simpel halfsteensverband met een trasraam van rodere klinkers. Beide kopgevels zijn opengewerkt door een entree met uitspringende metselwerken omlijsting, uitstekende betonlatei en een bovenlicht. Daarnaast bevinden zich drie 9-ruits vensters in betonnen omlijstingen, waaronder drie platte 6-ruits vensters in het trasraam om de kelder van daglicht te voorzien. De oostgevel heeft aan beide uiterste kanten dezelfde 9-ruits vensters. Het terugliggende gedeelte van de oostgevel kent zes rechthoekige vensters en drie dubbele stalen deuren. De westgevel kent aan beide uiterste zijden een vierkant raam in een betonnen kozijn. Hier is het terugliggende deel van de gevel geopend door negen vierkante kantelramen met een kruisroeden en metselwerken dorpels. Het meest noordelijke venster in dit geveldeel is later vergroot. Ook zijn aan deze westzijde de oorspronkelijke smalle kelderramen in het trasraam dichtgemetseld. Het geheel is overkapt door een zadeldak met gesmoorde Hollandse pannen. Dit dak volgt

Entree met bovenlicht in de noordelijke kopgevel

Ramen in de noordelijke kopgevel met betonnen kozijnen

Westgevel

aan de oostzijde de terugliggende gevel, terwijl het aan de westzijde juist uitsteekt om het perron te overdekken.

Interieur

Wat betreft het interieur moet in deze analyse afgegaan worden op recente bouwtekeningen en de opname ter plaatse. Achter de entrees in de kopgevels bevinden zich aan beide zijden een trappenhuis naar de kelder en begane grond. De uitstekende kopse kanten kennen enkele kleinere ruimten, terwijl het terugliggende middendeel enkele grotere zaaltjes bezit. Wat betreft de interieurafwerking is door het ontbreken van de originele bouwtekeningen niet na te gaan of die oorspronkelijk zijn. Wel zijn er latere systeemplafonds aangebracht over een ouder tussenplafond.

In de verschijningsvorm van het gebouw is de oorspronkelijke opslagfunctie nog goed afleesbaar, vooral in de gesloten gevels van de terugliggende middendelen.

Westgevel, meest linker raam is uitgebroken en vergroot

Ook in het overdekte laadperron en de hellingen is de functie nog goed te herkennen. De uitspringende kopse kanten hadden waarschijnlijk een woon- of bureelfunctie, gezien de grotere ramen en presentabelere uitstraling. Enige bescheiden karakteristieken van het gebouw zijn de iets uitspringende betonnen omlijstingen rond de ramen en deurlateien. Wederom is de traditionalistische, sobere baksteenarchitectuur te herkennen die de Duitse bezetters gebruikten voor gebouwen zonder representatieve functie. In vergelijk met de oudere kazernegebouwen heeft deze loods beduidend minder esthetische kwaliteit.

Bouwkundige wijzigingen

Ook zonder de oorspronkelijke bouwtekeningen kan geconcludeerd worden dat het gebouw door de tijd enige bouwkundige wijzigingen heeft ondergaan en niet meer in gave staat is. Zo is de terugliggende oostgevel jonger dan de rest van het gebouw, afgaande op het nieuwere metselwerk en recent aangebrachte ramen en deuren. Hierdoor is het de vraag of het perron onderdeel uitmaakte van het

Interieur met een systeemplafond opgehangen aan het oudere tussenplafond

De jongere westgevel met nieuwe ramen en deuren

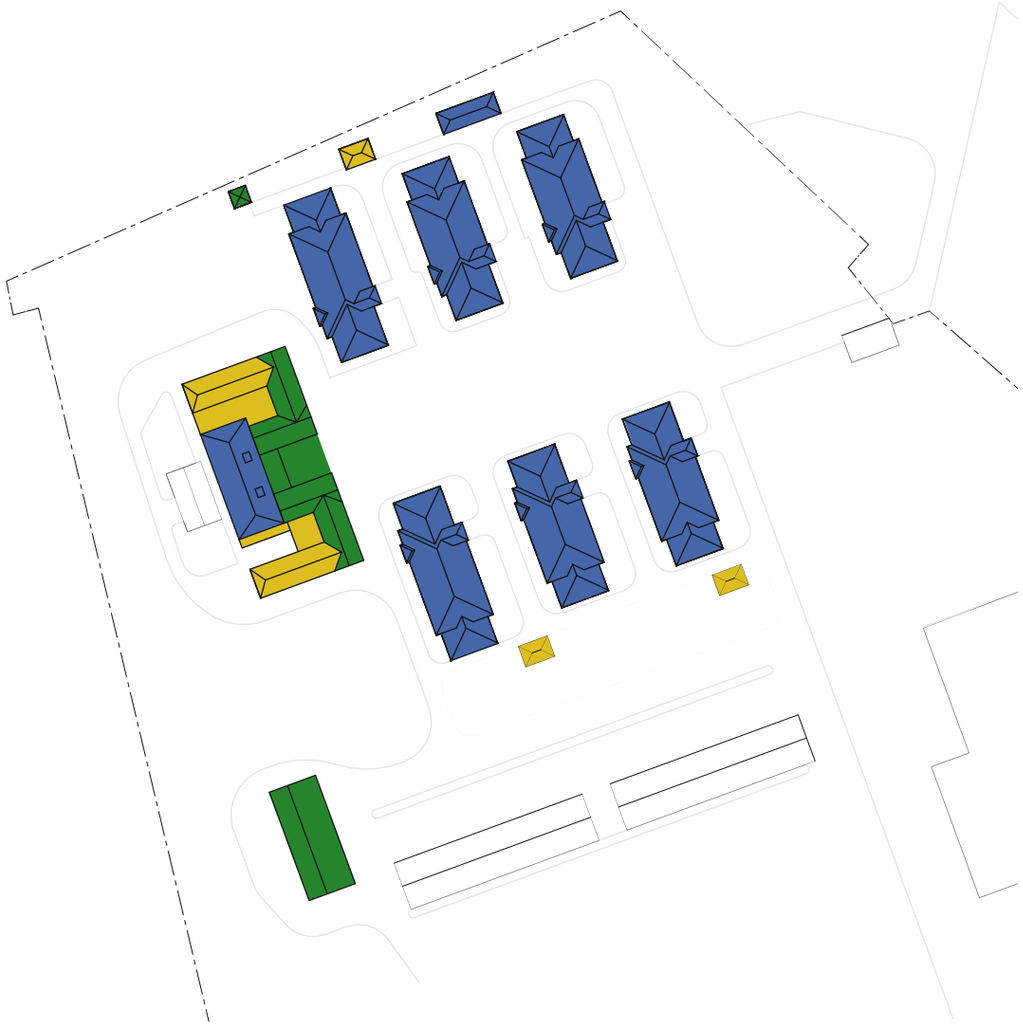
oorspronkelijke ontwerp of later is aangebouwd. Verder zijn er kleinere ingrepen geweest, zoals het uitbreken van de westgevel ten behoeve van een nieuw raam en het dichtmetselen van de kelderramen in de westgevel.

Conclusies

- Deze voormalige loods en museum maakt samen met de garagegebouwen 20 en 21 een los ensemble uit. Binnen dit ensemble is het gebouw door zijn vorm en architectuur inferieur. Gebouw 20 en 21 bezitten meer architectonische kwaliteiten door de horizontale belijning en ritmiek in de gevels.
- De functie van opslagruimte is in gebouw 22 nog goed te herkennen in de gesloten gevels met hoge, kleine vensters, alsmede het laadperron en de helling naar de kelder.
- De architectuur is niet bijzonder te noemen en is zeker ondergeschikt aan de oudere kazernegebouwen. De bescheidenheid van de verschijningsvorm komt vooral door het gebrek aan ornamentiek, de simpele zadeldaken en gesloten gevels.
- Bovendien hebben verschillende ingrepen, waaronder de vernieuwing van de oostgevel, aanzienlijk afgedaan aan de gaafheid van het gebouw.
- Zowel de gebruikswaarde als zeldzaamheidswaarde zijn gezien de bescheiden functies en verschijningsvorm indifferent.

Gebouw 13

Blauw: hoge monumentwaarde, van cruciaal belang voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied.

Groen: positieve monumentwaarde, van belang voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied.

Geel: indifferente waarde, van relatief weinig belang voor de structuur en/of betekenis van het object of gebied.

(Conform de Richtlijnen voor Bouwhistorisch Onderzoek (2009) opgesteld door de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed)

Conclusies en aanbevelingen

Crimson Historians and Urbanists is door CRK&E van de gemeente Gooise Meren gevraagd om een waardestellend onderzoek te doen naar zes objecten op het voormalige Kolonel Palmkazerneterrein te Crailo met de gebouwnummers 1-6, 7, 8, 9, 13 en 22. De opdrachtgever vroeg om een gedetailleerder inzicht in de monumentale waarden van de genoemde panden en daarnaast kennis te nemen van de eventuele ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden per gebouw. Aanleiding voor de vraag is de voorgenomen herontwikkeling van het voormalige kazerneterrein naar een woon-werkgebied en een voorgenomen renovatie, (eventuele) vervanging en restauratie van een deel van de gebouwen op het complex.

Na een analyse van de cultuurhistorische en stedenbouwkundige context van het complex en de architectuur van de genoemde objecten volgen in dit hoofdstuk de uiteindelijke eindconclusies ten aanzien van de monumentale waarden.[29] Dit geldt zowel voor de gebouwen als groter ensemble, als voor de afzonderlijke gebouwen. In het verlengde daarvan zijn er aansluitend een aantal algemene aanbevelingen in hoofdlijnen geformuleerd over hoe in de toekomst om te gaan met eventuele ruimtelijke of programmatische wijzigingen in, aan en om het gebouw of het ensemble. Deze aanbevelingen zijn waar nodig in een tekening of foto verduidelijkt.

29) In deze waardering wordt beperkt nadruk gelegd op de cultuurhistorische kwaliteiten van het complex. Deze onderdelen zijn al ruimschoots aan de orde gesteld in de onderzoeken die Arcadis en Monumenten Advies Bureau in 2019 hebben verricht.

Algemene conclusies

Ten aanzien van de cultuurhistorie:

- Zoals in de 2019 verrichtte studie door MAB al werd geconstateerd is de cultuurhistorische waarde van het gehele complex ontegenzeggelijk hoog. De Palmkazerne maakt deel uit van de vier gerealiseerde type Boost-II regimentskazernes. Samen met deze kazernes vertegenwoordigt de Palmkazerne een tastbaar overblijfsel van een belangrijk hoofdstuk in de Nederlandse militaire geschiedenis, namelijk de oorlogsmobilisatie in aanloop naar de Tweede Wereldoorlog. Deze kazernes zijn dan ook op nationaal niveau van cultuurhistorisch belang.
- Ook ten aanzien van de kazernearchitectuur, door hun verspreiding, aantal en bijdrage aan de ontwikkeling van standaardisatie in de kazernebouw, zijn deze kazernes belangrijk.
- Op individueel niveau is de gebruiksgeschiedenis van de Palmkazerne nog goed afleesbaar. De vele gebruikers, zoals verschillende Nederlandse krijgsdiensten, maar ook de Duitse bezetters, hebben hun bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de uiteindelijke vorm van de kazerne. Deze historische gelaagdheid, te zien in de verschillende gebouwen en bouwstijlen, is van cultuurhistorische waarde. Door de vele toevoegingen is geen enkele Boostkazerne meer hetzelfde, waardoor elke Boostkazerne tegenwoordig zijn eigen karakter heeft gekregen.

Ten aanzien van de stedenbouwkundige setting:

- De Kolonel Palmkazerne, en met name het deel dat ontworpen is volgens de strenge ruimtelijke principes van Kapitein Boost, is stedenbouwkundig van hoge waarde, hoofdzakelijk vanwege het ensemble die de gebouwen samen vormen binnen een strenge orthogonale structuur. De zorgvuldige paviljoen-achtige enscenering van de verschillende gebouwen in het weelderige landschap rondom het centrale appelterrein geven het terrein een hoge ruimteijke kwaliteit.

- Doordat de verschillende bouwfases met fysieke afstand van elkaar tot stand zijn gekomen is de gaafheid van de oorspronkelijke stedenbouwkundige structuur nog zeer hoog en blijven de historische veranderingen afzonderlijk afleesbaar.
- De afzonderlijkheid wordt verder benadrukt doordat de verschillende terreindelen door groene stroken van elkaar zijn gescheiden. Grote waarde van het gehele complex is dan ook de groenvoorziening.

Ten aanzien van de architectuur:

- De architectuur van Boost voor de Palmkazerne laat zich stilistisch gezien het beste categoriseren als traditionalistische jaren dertig architectuur, zonder een uitgesproken ideologische of avantgardistische grondslag.
- De architectuur is daarbij, gelijkend aan de functie en de minimale middelen waarmee de gebouwen tot stand kwamen, sober en efficiënt. Desondanks zijn de gebouwen die Boost realiseerde esthetisch en bouwkundig van goede kwaliteit.
- De architectonische kwaliteit van de afzonderlijke gebouwen verschilt per object, waarbij een onderscheid gemaakt kan worden tussen de architectuur die onder leiding van Auguste Boost tot stand kwam en de gebouwen die werden ontworpen tijdens en na de Duitse bezetting. De hoogste waardering wordt toegekend aan de zes legeringsgebouwen, afzonderlijk en als ensemble (1-6), het voormalige badhuis (7) en het trafohuis (9) vanwege esthetische kwaliteiten waarover deze objecten beschikken. De overige onderzochte gebouwen op het terrein zijn beduidend van mindere architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit.

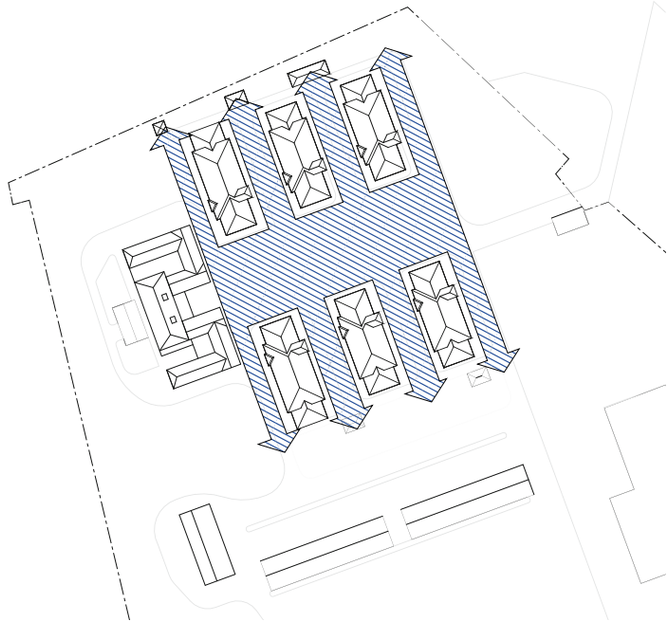
Aanbevelingen:

- Het Palmkazerneterrein als geheel verdient vanwege de rijke cultuurhistorische achtergrond en de zorgvuldige stedelijke enscenering van de gebouwen enige vorm van bescherming, bijvoorbeeld in de vorm van een gemeentelijke monumentenstatus of een beschermd stadsgezicht. Zo blijft de bijzondere geschiedenis van het terrein ook in de verdere toekomst gewaarborgd.
- Wij raden in het algemeen aan om noodzakelijke veranderingen en toevoegingen aan het terrein en de gebouwen met respect voor de oorspronkelijke opzet uit te voeren en daarbij waar mogelijk een restauratieve aanpak na te streven. Voor delicate architectonische ontwerpkwesties raden wij aan een restauratie-architect in te schakelen.
- De objecten op het kazerneterrein vormen zoals gezegd als geheel een stedenbouwkundig en architectonisch ensemble, waarbij repetitie, uniformiteit, zichtlijnen en een klassieke, hiërarchische ordening van de gebouwen belangrijke elementen vormen. Het is belangrijk dat alle eventuele ruimtelijke wijzigingen of toevoegingen in zowel architectonisch opzicht als in de stedelijke/landschappelijke setting integraal worden ontworpen én uitgevoerd. Opzichzelfstaande ruimtelijke incidenten moeten worden voorkomen.
- Om de samenhang in het gebied te waarborgen worden idealiter spelregels en ruimtelijke randvoorwaarden voor toekomstige ruimtelijke en programmatische wijzigingen vastgelegd in een beeldkwaliteitsplan, en onder regie uitgevoerd. In dit document worden onder andere afspraken gemaakt over het type architectuur, materiaalgebruik, de inrichting openbare ruimte, de groenvoorzieningen, signage etc.
- Het uitbundige groen is een essentiële kwaliteit in het Palmkazernegebied. Het groen is na de Tweede Wereldoorlog aangeplant, in lijn met de oorspronkelijke kazernestructuur van Boost. De doordachte en volgroeide beplanting verzacht de strengheid van de afzonderlijke gebouwen. Wij bevelen aan om er heel voorzichtig en conserverend mee om springen.
- In het verlengde van het bovenstaande. De solitaire positionering van de gebouwen in een open landschap is een belangrijke stedenbouwkundige kwaliteit. Wij bevelen aan om voor de toekomstige terreininrichting een overkoepelend landschapsplan op te stellen dat uit gaat van openbare toegankelijkheid van het terrein. Privatisering van de buitenruimte door middel van het plaatsen van hekwerken en andere vormen van ruimtelijke afscheidingen moet worden voorkomen. Compartimentering van het landschap ten behoeve van bijvoorbeeld privé tuinen betekent een verstoring van de karakteristieke zichtlijnen en de kwaliteit van het landschap. Dit geldt eveneens voor andere vormen van verdichting in het landschap, zoals auto- en grootschalig fietsparkeren. De structuur van losse paviljoens in het groen moet gehandhaafd blijven. Men dient terughoudend te zijn met verdichting van het terrein door de toevoeging van nieuwe gebouwen.
- Voormalige garagegebouwen (20-21) vallen buiten de onderzoekscope van dit rapport maar worden desondanks door hun vorm en functie positief gewaardeerd. De oorspronkelijke functie van deze gebouwen op het kazerneterrein is duidelijk afleesbaar en daarmee van cultuurhistorisch belang. Ook in architectonisch opzicht scoort het gebouw hoog, onder meer vanwege de zorgvuldige ritmiek die door de bakstenen penanten wordt gecreëerd. Wij raden aan om zorgvuldig om te springen met deze gebouwen in de toekomstige herontwikkeling.
- De gebouwtjes in de groenstrook aan de zuidzijde van legeringsgebouwen 1-3 zijn architectonisch en stedenbouwkundig van indifferente waarde, en maken deel uit van de reeks gebouwen die door de Duitse bezetter zijn toegevoegd aan het terrein met de functie van opslagloods/rijwielstalling. Ondanks de matige kwaliteit van deze objecten is het goed denkbaar dat deze objecten bij ontwikkeling van het terrein opnieuw worden ingezet of voor een vergelijkbare functie, als collectieve opslag of gemeenschappelijke fietsenstalling

Ruimtelijke karakteristieken

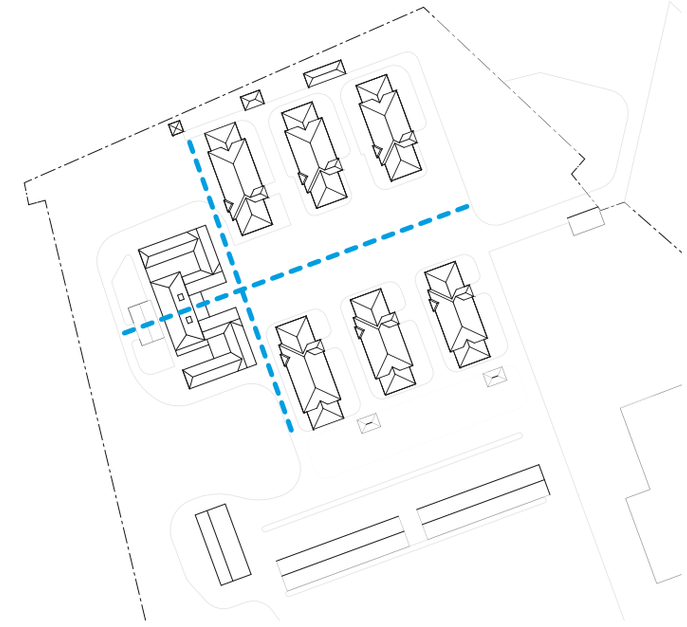

Groenstructuur

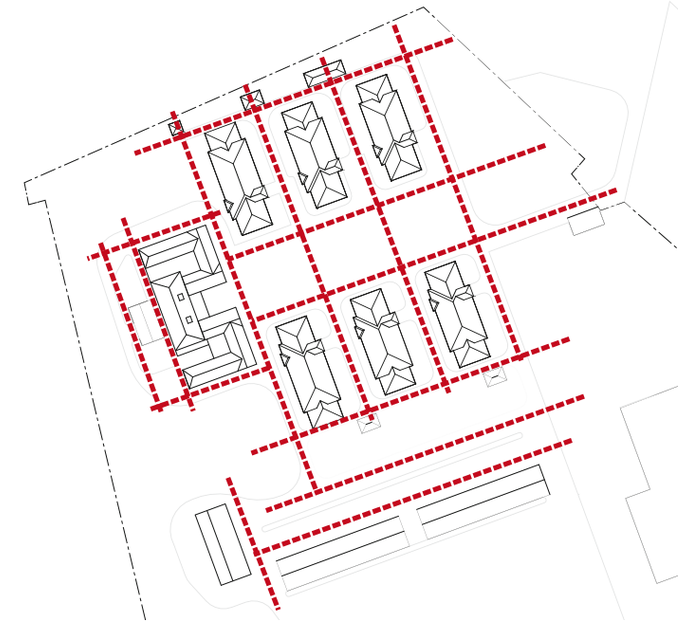

Open ruimte

Symmetrie

Orthogonaliteit

Conclusies per gebouw

Gebouw 1-6

- De legeringsgebouwen hebben een zorgvuldig ontworpen bouwmassa met een plastische, asymmetrische compositie, visueel geleed door langgerekte horizontale dakkapellen en verticale raampartijen. Het samengestelde schilddak vormt daarin een essentieel onderdeel. De architectuur is sober en doelmatig zoals men bij een kazernegebouw kan verwachten.
- De kwaliteit van de architectuur van de zes legeringsgebouwen schuilt eveneens in het ensemble die ze samen vormen. De gebouwen vormen samen strak in het gelid een krachtig geheel. De strenge repetitie van de zes gebouwen draagt bij aan de monumentale kwaliteit.
- De legeringsgebouwen zijn belangrijke bouwstenen in het kazernecomplex. Met uitzondering van enkele kleine details zijn de gebouwen hetzelfde en ook bij renovaties en herstellingen is telkens gepoogd de gelijkvormigheid van de legeringsgebouwen te behouden. Deze gelijkvormigheid is een belangrijke kwaliteit van de gebouwen.
- De architectuur van Boost voor de Palmkazerne laat zich stilistisch gezien het beste categoriseren als traditionalistische jaren dertig architectuur, zonder een uitgesproken ideologische of avantgardistische grondslag. De architectuur is daarbij, gelijkend aan de functie en de minimale middelen waarmee de gebouwen tot stand kwamen, sober en efficiënt. Desondanks zijn de gebouwen die Boost realiseerde esthetisch en bouwkundig van goede kwaliteit. Boost heeft getracht verbijzonderingen te maken die de gebouwen onderscheiden van standaard militaire bouw. Deze kwaliteit is onder meer herkenbaar aan de heldere verhoudingen van het bouwvolume en de kapconstructie gecombineerd met de royale overstekken. Ook noemen we hier de zorgvuldige detaillering van de smalle dakkapellen en de hoofdentree met baksteen gemetselde bloembakken.
- Bij de legeringsgebouwen is in feite geen sprake van decoratie of ornamentiek, wel zijn met sommige bouwkundige elementen verbijzonderingen aangebracht. We wijzen op de vooruitstekende lateien in de gevels, de klossen aan weerszijde van de regenpijpen en de ronde tuimelvensters in de trappenhuizen. Ook is er aandacht besteed aan het metselwerk, zoals het bijzondere metselverband (Twents verband) en het kleurverschil in de rollaag en de plint.
- Het exterieur van de legeringsgebouwen is grotendeels intact met uitzondering van de ramen en het pannendak. Alleen gebouw drie heeft nog stalen ramen, bij de overige legeringsgebouwen zijn deze vervangen door grovere, kunststof exemplaren. Deze kozijnen doen afbreuk aan de ervaarbaarheid van de oorspronkelijke architectuur.
- Het oorspronkelijke interieur alsook de oorspronkelijke bouwkundige afwerkingen zijn vrijwel volledig verdwenen en daarmee beduidend van mindere kwaliteit. Ook de originele indeling van de plattegronden is niet langer volledig intact. In de traphal is de historiciteit van het gebouw nog wel ervaarbaar, in de andere vertrekken is dit amper nog het geval.

Aanbevelingen:

- Wij adviseren om bij herontwikkeling van de legeringsgebouwen de stedenbouwkundige positionering te respecteren en de afstand tussen de gebouwen te handhaven waardoor de gebouwen hun solitaire positie behouden. Uit respect voor de zichtassen zou verdichting door middel van bebouwing in de tussenstraten vermeden moeten worden. Ook auto- en grootschalig fietsparkeren en privétuinafbakeningen gaan ten koste van de open ruimtelijke kwaliteit.
- De repetitie en gelijkvormigheid van de legeringsgebouwen als ensemble is een van de belangrijkste kwaliteiten. Bij renovatie moeten deze twee elementen geborgd blijven door middel van een integrale ontwikkelingsaanpak. Bij herontwikkeling moeten de gebouwen herkenbaar blijven als identieke gebouwen
- Nieuwbouwuitbreiding van de legeringsgebouwen is slechts beperkt mogelijk, door bijvoorbeeld een bescheiden uitbouw haaks op het legeringsgebouw te projecteren, echter met instandhouding van de bestaande zichtlijn. Wij bevelen ten zeerste aan om deze extensies op seriematige manier uit te voeren zodat het repeterende karakter van de legeringsgebouwen niet verstoord raakt. Met andere woorden geen incidentele uitbouwen per blok toestaan.

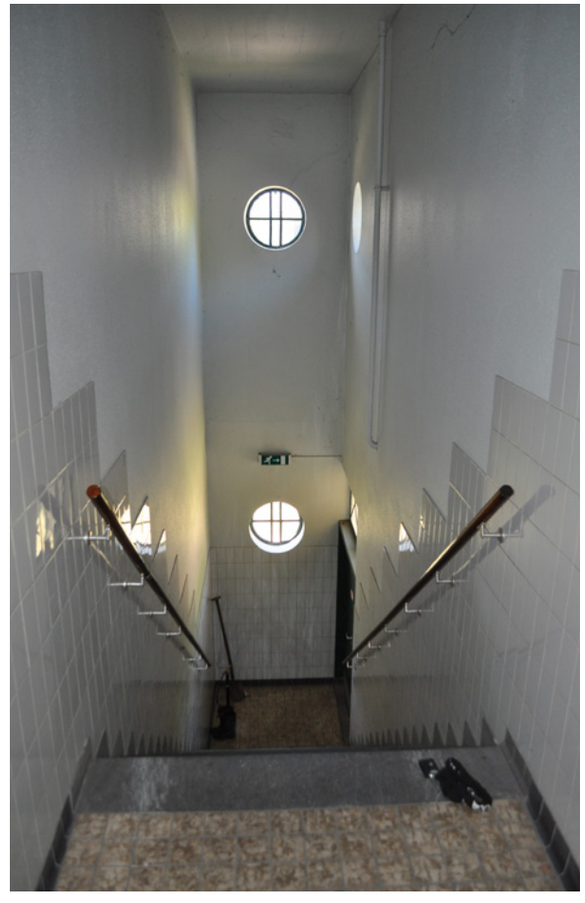

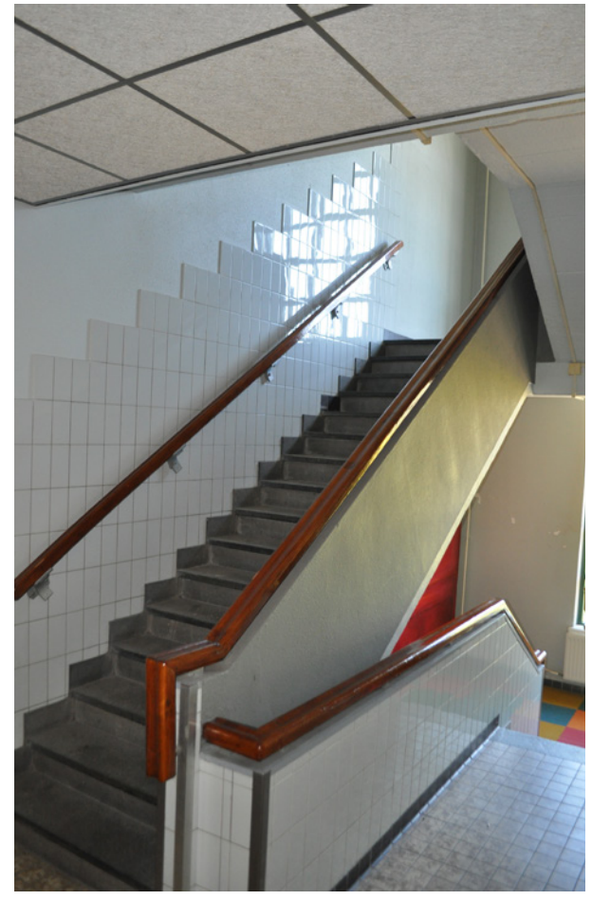

Een selectie van waardevolle originele architectonische details bij legeringsgebouwen 1-6

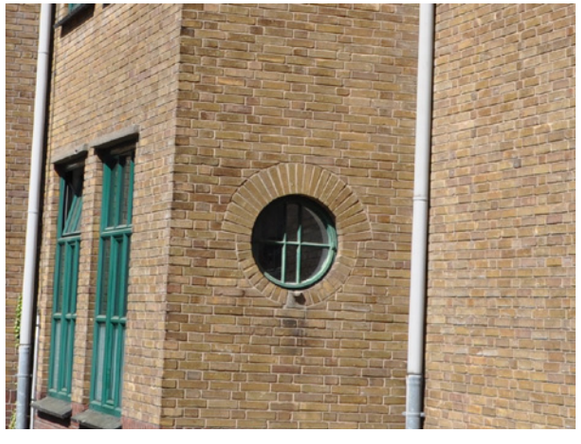

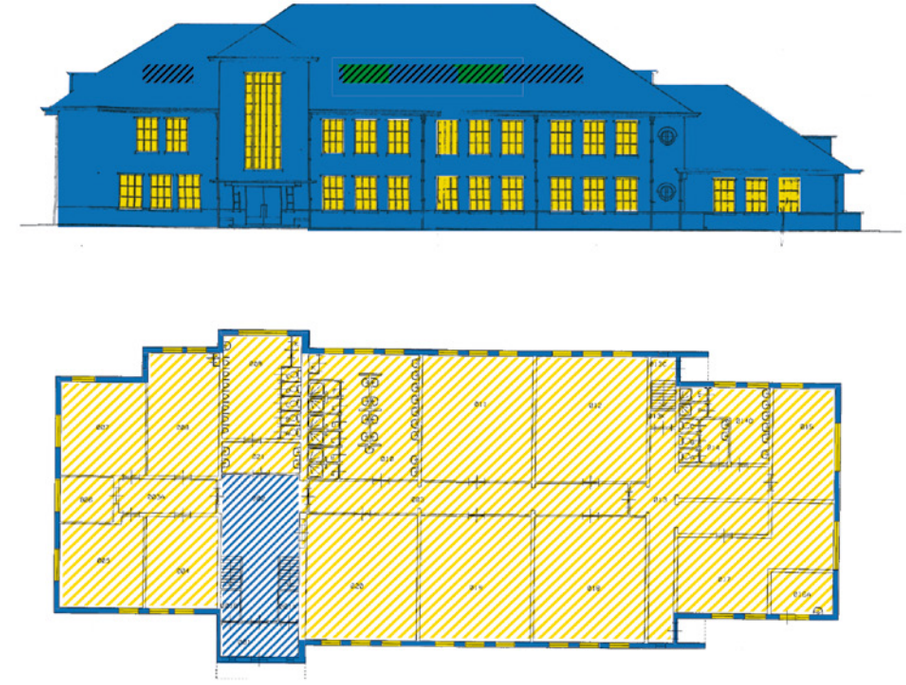

Een selectie van waardevolle originele architectonische details bij legeringsgebouwen 1-6

- Nieuwbouwuitbreidingen dienen bescheiden te zijn en zich qua massa en architectuur dienend op te stellen ten opzichte van het hoofdvolume. Men kan in esthetisch opzicht kiezen voor het contrast of voor analogie. Een combinatie nieuwbouwstijlen verdient geen voorkeur, omdat dit ten koste gaat van de repetitie en gelijkvormigheid van het ensemble.
- Wijzigingen aan de gevels van de legeringsgebouwen achten wij toelaatbaar. Bij eventuele wijziging of vervanging van de kozijnen streven naar een zo dun mogelijke profilering, een terugliggende negge en het terugbrengen van dezelfde roede-indeling van de ramen. De kenmerkende vlakverdeling in de ramen vormt een stilistisch referentie aan de strengheid van de oorspronkelijke functie. Wij adviseren ook hierbij een visuele eenheid na te streven. Dit betekent dat wanneer gekozen wordt voor vervanging van de kozijnen dit op integrale wijze uit te voeren over alle gevels van de zes legeringsgebouwen.
- Het toevoegen van privé-balkons aan de gevels gaat ten koste van de militaire en strenge karakter van het ensemble. Met uitbreiden van de beoogde woningen met balkons moet daarom uiterst voorzichtig omgesprongen worden.
- Wij bevelen een conserverende aanpak aan voor de originele architectonische details in de legeringsgebouwen. Deze ruimtelijke elementen dragen bij aan de architectonische kwaliteit van de gebouwen en vormen bovendien een tastbare herinnering aan het militaire verleden. Alle niet oorspronkelijke afwerkingen vallen erbuiten.
- Wij bevelen aan om de smalle dakkapellen in de kappen te handhaven omdat deze deel uitmaken van de architectonische compositie van een legeringsgebouw. Om de bruikbaarheid van de zolder te optimaliseren is het wellicht denkbaar om de bestaande dakkapellen samen te stellen tot één langgerekte kapel over de hele lengte van het dak of door middel van toevoeging van een loggia. Deze ingrepen dienen qua vormgeving en materialisering in samenhang met de overige ingrepen ontworpen te worden zodat de architectonische eenheid intact blijft. Voor deze delicate ontwerpkwesties raden wij aan een restauratie-architect in te schakelen.
- De kleurstelling van de dakkapellen was van origine wit, wij raden aan deze te handhaven in een nieuwe situatie. De oorspronkelijke kleurstelling van de kozijnen is niet bekend. Er zijn beelden bekend waaruit op te maken is dat de kozijnen felgeel gekleurd waren. Wij raden aan om een kleurenonderzoek te ondernemen naar de oorspronkelijke kleurstelling om daarover zekerheid te krijgen.
- De oorspronkelijke kleurstelling van de pannen van de gebouwen is onbekend. Kies bij nieuwe pannen voor één kleurtoepassing. Dit geldt idealiter voor alle gebouwen op het hele kazerneterrein.
- Er is in de huidige situatie een visuele verscheidenheid in de keramische dorpelstenen. Bij eventuele renovatie zorgen voor een gelijksoortige dorpelsteen ten gunste van de visuele eenheid.

Principewaardering gebouw 1-6

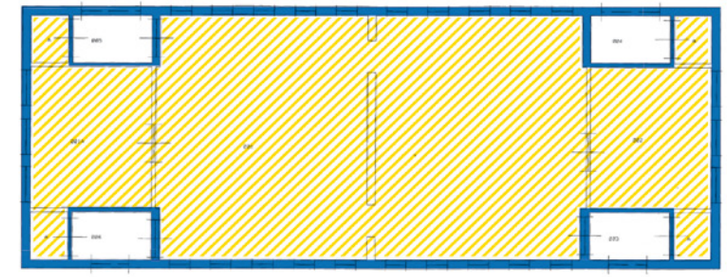
Gebouw 7:

- Het privaatgebouw 7 maakt onderdeel uit van de oorspronkelijke kazerneopzet van Boost, tezamen met de legeringsgebouwen. Het verhoudt zich architectonisch dan ook goed met de deze gebouwen.
- Het gebouw is daarnaast in stedenbouwkundig opzicht zorgvuldig gepositioneerd ten opzichte van de legeringsgebouwen en door de plaatsing bewust zichtbaar vanaf het appelterrein.
- Opvallend is de expressionistische baksteenornamentiek, waardoor het in detaillering zowel de legeringsgebouwen van de Kolonel Palmkazerne als de sobere privaatgebouwen van vergelijkbare Boostkazernes in Ede en Weert overtreft. Deze representatieve uitstraling geeft het gebouw naast de ensemblewaarde dan ook individuele kwaliteit.
- Deze waarde wordt verder benadrukt door de zeer gave staat van het exterieur. Zowel door de gave staat als de expressionistische baksteenarchitectuur vertegenwoordigt het privaatgebouw in zijn eigen typologie een zekere zeldzaamheid. Veel gelijkende gebouwen zijn of van mindere statuur, of sterk verbouwd.
- Bovendien blijft door de ongewijzigde status de oorspronkelijke functie goed afleesbaar in de kenmerkende elementen als de vele entrees, de verheven vensters en de houten ventilatiekapellen. Dat de functie afleesbaar is gebleven heeft toegevoegde waarde doordat het gebouw daarmee de geschiedenis van het kazerneleven representeert.
- Het interieur daarentegen is door een grootschalige verbouwing zodanig verbouwd dat van de oorspronkelijke inrichting niets over is. Wel is de oorspronkelijke compartimentering nog deels te herkennen.

Aanbevelingen:

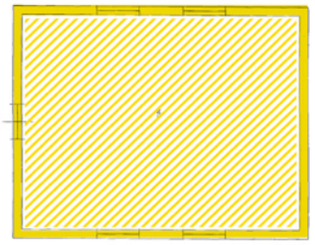
- Vanwege de gave staat van het exterieur en de nog duidelijke afleesbare oorspronkelijke functie raden wij aan het om privaatgebouw 7 te handhaven als belangrijk onderdeel van het kazerneterrein en in de omgang met de bouwmassa en het exterieur een conserverende en restauratieve aanpak na te streven. Belangrijkste details zijn de entreepartijen, de verheven ramen en de houten dakkapel inclusief lamellen. Dit geldt eveneens voor de dakgoot en de bovenlichten, die in samenhang met legeringsgebouwen zijn ontworpen.

Principewaardering gebouw 7

- Het vergroten van ramen ten behoeve van daglichttoetreding is beperkt mogelijk, we raden daarbij enige terughoudendheid aan. De zuidgevel is vanwege de zichtlijn vanuit het appelterrein van grootste waarde. De oost-west en noordgevel lenen zich beter voor het vergroten van de daglichtinval. Dit principe geldt ook voor het dak.
- Nieuwbouwuitbreiding is alleen mogelijk aan de noordzijde van het privaatgebouw. Deze nieuwbouw dient qua schaal en maat zeer bescheiden te zijn en zich ten dienste te stellen van het privaatgebouw. Men kan in esthetisch opzicht kiezen voor het contrast of voor analogie.
- Minder waarde hechten wij aan het interieur, daar deze niet langer intact is. Bij eventuele herbestemming is de ruimtelijke opzet vrij in te delen.
- In lijn met het verleden, heeft in programmatisch opzicht een (semi)publieke functie van het gebouw de voorkeur.

Principewaardering gebouw 8

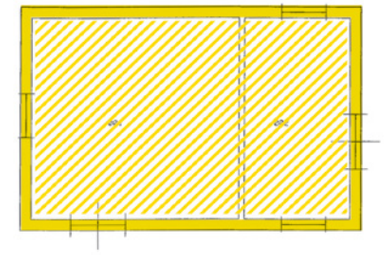
Gebouw 8

- Deze bescheiden rijwielstalling, gebouwd door de Duitse bezetters in de jaren 1940-1944, is in overeenstemming, maar zonder sterke verbinding met de bestaande stedenbouwkundige structuur gesitueerd.
- De architectuur is zoals gebruikelijk voor functionele gebouwen in de bezettingsjaren zeer sober. Wel is de verbinding met de bestaande gebouwen gezocht door de toepassing van eenzelfde metselverband en vergelijkbaar schilddak.
- Het gebouw heeft geen toegevoegde waarde door zeldzaamheid of gebruiksgeschiedenis.

Aanbeveling:

- Vanwege de beperkte kwaliteiten van gebouw 8 zijn er geen specifieke aanbevelingen voor de omgang met dit gebouw.

Principewaardering gebouw 9

Gebouw 9

- Voor dit transformatorhuisje geldt in grote lijnen dezelfde conclusie als het privaatgebouw 7. Het betreft een onderdeel van de oorspronkelijke kazernestructuur van Boost en heeft een gelijkende karakteristieke verschijningsvorm als het privaatgebouw, gekenmerkt door de siermetselwerken entreepartijen.
- Door de architectonische kwaliteiten en de gave staat van het exterieur is het transformatorhuisje een waardevol object binnen het ensemble van de kazerne.

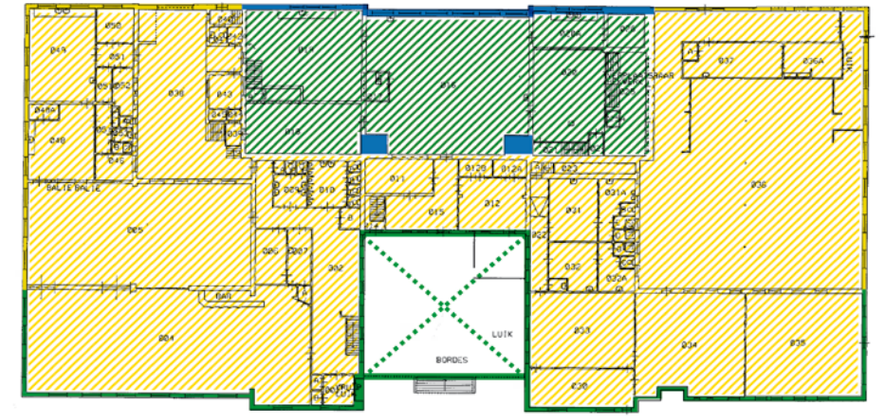
Aanbevelingen:

- Vanwege de stedenbouwkundige en architectonische kwaliteiten van dit gebouw adviseren wij het gebouw te behouden als onlosmakelijk onderdeel van het originele ruimtelijk ensemble.
- Deze vorm van bouwkundige ambachtelijkheid voor installatietechnische gebouwen is vandaag de dag een zeldzaamheid. Op programmatisch vlak bevelen wij aan het gebouwtje in te zetten voor de toekomstige bewoners en het een gemeenschappelijke functie te geven als opslag, fietsenstalling, technische ruimte etc.

Gebouw 13

- De volumeopbouw van gebouw 13 is het resultaat van de complexe bouwgeschiedenis, waardoor een onsamenhangend gebouw is ontstaan. Als gevolg daarvan lijkt de stedenbouwkundige positionering niet te kloppen. De centrale, haast monumentale positionering ten opzichte van de appelplaats suggereert dat het hier om het belangrijkste gebouw uit het ensemble gaat. Architectonisch keert het gebouw zich echter juist af van de appelplaats omdat de voorgevel aan de andere zijde (westen) lijkt te liggen. De oostgevel aan de appelplaats lijkt eerder een achtergevel te zijn. De toevoeging van gebouw 12 voor de 'voorgevel' maakt de verwarring compleet. De stedenbouwkundige kwaliteit schuilt concluderend hoofdzakelijk in de functie van het gebouw als 'afsluiter' van de appelplaats.
- De algehele architectonische kwaliteit is het voormalige keuken- en badhuis is matig. Het gebouw is uiterst sober vormgegeven en bovendien is er weinig aandacht besteed aan detaillering, decoratie of ornamentiek. Ook het materiaalgebruik is weinig verrassend en op stilistisch vlak ontstijgt het gebouw nergens de middenmoot. De grote kelderruimte en de centrale kookruimte hebben dankzij de hoge verdiepingsruimte wel kwaliteit, waarbij de royale toetreding van daglicht van belang is. Uitzondering hierop vormen de grote vensters in de westgevel en de achterliggende hoge ruimten alsook de centrale stookplaats met daklicht.
- In het voormalige keuken- en badhuisgebouw zijn verschillende tijdslagen aanwezig waarbij latere toevoegingen niet altijd hebben bijgedragen aan de kwaliteit van het gebouw. Van waarde zijn bijvoorbeeld de stalen kozijnen in de buitengevel en in het interieur, deze vergroten de historische beleefbaarheid en zijn kenmerkend voor de bouwmethodiek van het tweede kwart van de twintigste eeuw. Daarmee is niet gezegd dat we te maken hebben met een goed geconserveerd bouwwerk. Met het gebouw is op uiterst pragmatische wijze omgegaan waardoor latere toevoegingen tamelijk ad hoc zijn uitgevoerd, zoals bijvoorbeeld de toepassing van systeemplafonds, kleurgebruik, keuze van afwerkingen zoals tegelwerk, etc. Bovendien laat de bouwtechnische staat vanwege gebrekkig onderhoud, vandalisme en veroudering te wensen over.
- Cultuurhistorisch is het gebouw van positieve waarde omdat het een essentieel onderdeel vormt van het grotere ensemble op de kolonel Palmkazerne. Het gebouw vertelt iets over de wijze waarop kort voor en

Principewaardering gebouw 13

na de Tweede Wereldoorlog werd gekeken naar kazernecomplexen waarbij functiescheiding (slapen, werken, eten, technische installaties en sanitair) centraal stond. De waarde van het voormalige keuken- en badhuisgebouw moet dus niet zozeer gezocht worden in de architectonische of esthetische kwaliteit van het gebouw an sich maar eerder gezocht worden bij het gebouw als onderdeel van het grotere geheel van verhalen, gebouwen en structuren die gegroeid zijn in en rond de kolonel Palmkazerne.

Aanbevelingen:

- De monumentale waarden van het voormalige keukengebouw zijn als volgt samen te vatten: Het gebouw vormt ten eerste een 'afsluiter' van het appelterrein, een belangrijk en onlosmakelijk stedenbouwkundig element binnen de ruimtelijke structuur van Auguste Boost. Ten tweede is er de herinnering aan de voormalige centrale keukenfunctie van de Kolonel Palmkazerne. Deze herinnering is van veraf afleesbaar vanwege de twee schoorsteenpijpen die het gebouw visueel markeren.
- In architectonisch opzicht is het gebouw daarentegen van beperkter belang, waardoor een ruimtelijke transformatie door middel van nieuwbouwuitbreiding denkbaar is. Ter bescherming van de afleesbaarheid

van deze cultuurhistorische achtergrond raden wij aan bij eventuele transformatie tastbare elementen als de twee schoorstenen, de kelder en de westgevel met grote raampartijen te behouden.

- In het verlengde van het bovenstaande: Het is goed denkbaar dat bijvoorbeeld de uitbreiding uit 1963 vervangen wordt door een nieuw volume. Wij raden aan voor deze nieuwbouw de oorspronkelijke opzet van Boost voor het keuken-badhuisgebouw te bestuderen en daar een eigentijdse invulling aan te geven.
- Door de monumentale positionering van dit voormalige keukengebouw ligt het voor de hand om hier, naast een woonfunctie, te zoeken naar meer publieke functies. De plinten lenen zich goed voor maatschappelijke voorzieningen of meer commerciële invullingen.
- Eventuele nieuwbouwuitbreidingen dienen zich op een respectvolle manier te verhouden tot de bestaande architectuur. Men kan in esthetisch opzicht kiezen voor het contrast of voor analogie, mits er sprake is van een integrale aanpak en samenhang met andere nieuwbouwtoevoegingen op het kazerne terrein.

Gebouw 22:

Principewaardering gebouw 22

- Deze voormalige loods en museum maakt samen met de garagegebouwen 20 en 21 een los ensemble uit. Binnen dit ensemble is het gebouw door zijn vorm en architectuur inferieur. Gebouw 20 en 21 bezitten daarentegen meer architectonische kwaliteiten door de horizontale belijning en ritmiek in de gevels.
- De functie van opslagruimte is in gebouw 22 nog goed te herkennen in de gesloten gevels met hoge, kleine vensters, alsmede het laadperron en de helling naar de kelder.
- De architectuur is niet bijzonder te noemen en is zeker ondergeschikt aan de oudere kazernegebouwen. De bescheidenheid van de verschijningsvorm komt vooral door het gebrek aan ornamentiek, de simpele zadeldaken en gesloten gevels.
- Bovendien hebben verschillende ingrepen, waaronder de vernieuwing van de oostgevel, aanzienlijk afgedaan aan de gaafheid van het gebouw.
- Zowel de gebruikswaarde als zeldzaamheidswaarde zijn gezien de bescheiden functies en verschijningsvorm indifferent.
- Gebouw 22 is wel van waarde voor de historische gelaagdheid van het kazerne-ensemble. Het gebouw kwam tot stand in de Tweede Wereldoorlog, een tijdslaag op het terrein die behouden dient te blijven. Herbestemming van dit gebouw verdient de voorkeur.

Aanbeveling:

- De architectuur van gebouw 22 is van bescheiden kwaliteit. Bij eventuele transformatie/herbestemming van dit gebouw kan men zich daarom ruimtelijke vrijheden permitteren. De hellingbaan, het laadperron en de bescheiden maar subtiele architectonische ‘koppen’ van het gebouw zijn elementen die bijdragen aan de historische gelaagdheid van het gebouw en daarmee ook het kazerneterrein als geheel. Door deze elementen te beschermen blijft er een tastbare herinnering aan de oorspronkelijke functie bestaan.

Entree gebouw 3

Gebouw 3

Bronnen

Literatuur

Arcadis, *Cultuurhistorisch onderzoek buurtschap Crailo - Cultuurhistorische waardering selectie gebouwen en cultuurhistorische verkenning terrein Buurtschap Crailo*, i.o.v. GEM Crailo B.V., 16 oktober 2019

Peter Boer en Jacco Vromen, *Elias Beeckmankazerne in Ede: bouwhistorisch onderzoek en waardering van gebouw 13*, 2012, (Doesburg 2012)

Piet Bot, *Vademecum van historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur* (Alphen aan de Maas 2009)

B. C. Cats, *Kolonel Palmkazerne 50 jaar* (Bussum 1989)

Crimson Architectural Historians, *De Constant Rebecque Kazerne. Cultuurhistorische van de kazerne als stedenbouwkundig ensemble* (Rotterdam 2010)

Michiel Kruidenier, *Militair Erfgoed. Categoriaal onderzoek wederopbouw 1940-1965* (Zeist 2007)

Monumenten Advies Bureau, *Cultuurhistorische analyse met waardenstelling. Kolonel Palmkazerne Amersfoortsestraatweg 85A Bussum*, i.o.v. Gemeente Gooise Meren, 3 april 2019

K. Mulder, *Het Zinderende Oppervlak: Metselwerkverband als patroonkunst en compositiegereedschap* (Steenwijk 2016)

Websites
https://www.grebbeberg.nl/index.php?page=verklaring-van-dienstplichtig-korporaal-w-j-a-herbers.

Geraadpleegde archieven
Gemeentearchief Gooise Meren

Beeld
Crimson Historians and Urbanists, tenzij anders vermeld in bijschrift

Met dank aan
HOD Leegstandbeheer
Fred Bransen
Jacqueline Hautus
Twan Zeegers

Gebouw 3

Voormalige Kolonel Palmkazerne te Crailo. Waardestellend onderzoek naar kazernegebouwen 1-6, 7-9, 13 en 22

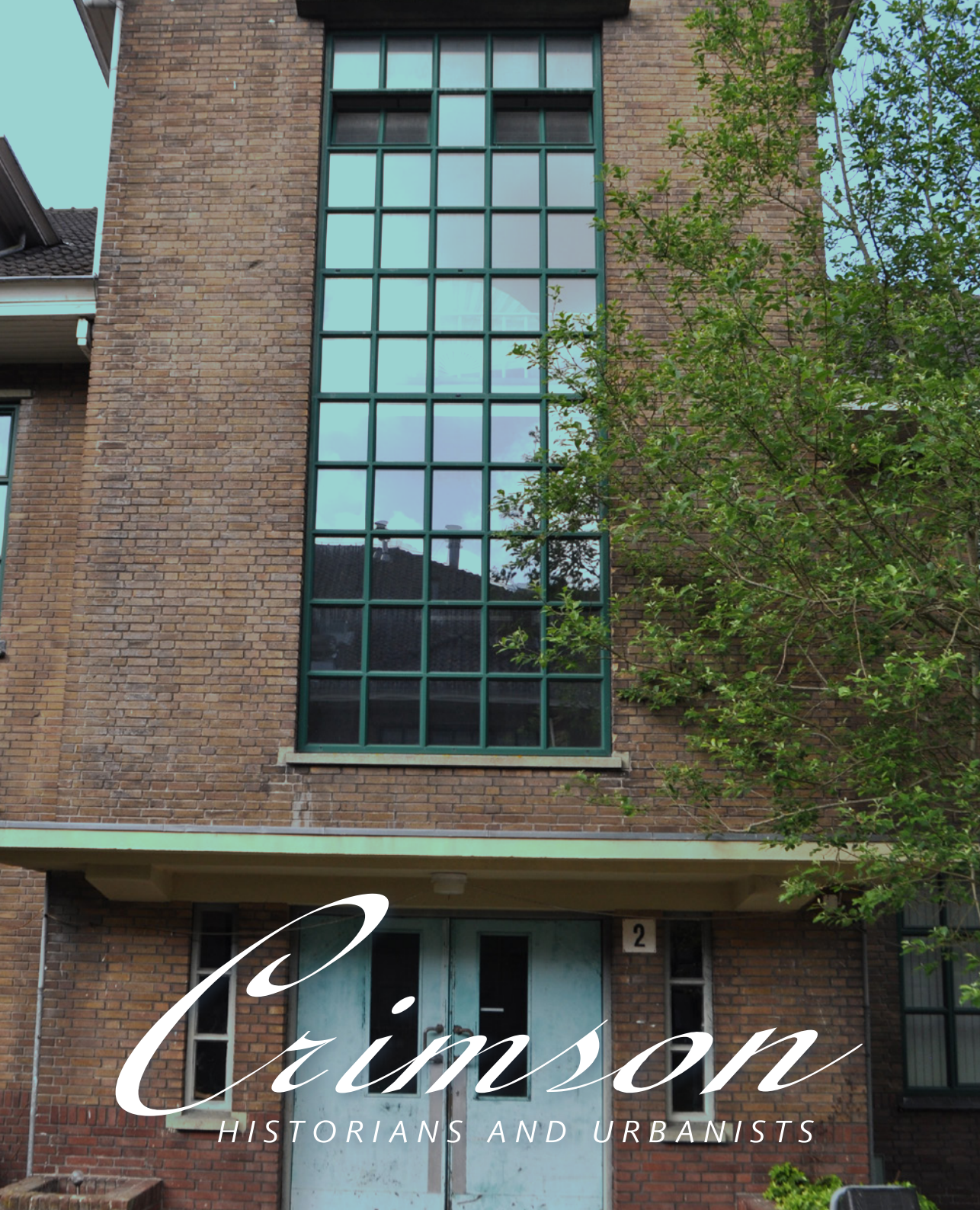
In opdracht van CRK&E Gooise Meren

Crimson Historians and Urbanists met Jan van Ballegooijen en Daan Veelers

Rotterdam, juni 2020

Delftsestraat 33
3013 AE Rotterdam, The Netherlands
(31) 10 2827724 | crimson@crimsonweb.org
www.crimsonweb.org

Crimson
HISTORIANS AND URBANISTS

Crimson

HISTORIANS AND URBANISTS